

SOCIOLINGVISTIKA A SOCIÁLNE ASPEKTY VÝSKUMU JAZYKA V ČASOPISE SLOVENSKÁ REČ

Jana Wachtarczyková

*Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i.
Panská 26, Bratislava*

E-mail: jana.wachtarczykova@juls.savba.sk

WACHTARCZYKOVÁ, J. (2022): Sociolinguistics and Social Aspects of Linguistic Research in the Slovenská reč Journal. In: *Slovenská reč*, 87/3, 501 – 540.

Abstract: The article is a retrospective of the development of sociolinguistics on the pages of the Slovenská reč journal. Although sociolinguistics began to establish itself in Slovak studies only in the 1980s, the author traces social motives from the very beginning of the journal. The author identifies three developmental stages of sociolinguistics in Slovenská reč: (1) the pre-sociolinguistic stage from 1932 to 1955, (2) the implicit leitmotif-like stage from 1955 to 1979, and (3) the modern stage, characterized as its own sociolinguistic stage – from 1979 to the present day. In each period, the author introduces important social aspects resonating in the journal, recalling published works, authors, and contemporary contexts that framed the reflection on social themes in linguistic work. The third part reflects on modern sociolinguistic thinking in Slovak studies and the internal differentiation of the discipline within the Slovak language. It captures the diversity of themes and approaches in individual conceptual domains.

Keywords: Slovenská reč, sociolinguistics, social aspect, communication, communication spheres, interactional sociolinguistics, variational sociolinguistics, discourse, register.

Článok v skratke:

- Odkedy môžeme sledovať sociolingvistickú problematiku na stránkach časopisu Slovenská reč? Môžeme tvrdiť, že jej začiatky spadajú až do 80. rokov minulého storočia? Áno aj nie. V článku ponúkame širší pohľad a od začiatku vzniku časopisu sledujeme prítomnosť a podoby sociálneho aspektu v článkoch SR.
- Ako sa v jazykovedných prácach odrážali názory na sociálny rozmer jazyka (na jeho úlohu, podstatu, na vzájomný vzťah existenčných podôb jazyka) a ako sa menili postoje k používateľom jazyka, v dôsledku čoho, s akým následkom? Sociálnoaspektová línia načrtáva dlhý vývinový oblúk s periodizáciou troch hlavných vývinových období, s ich aktérmi a s konkrétnymi textami v SR.
- Akými charakteristikami sa vyznačuje posledná a pretrvávajúca fáza sociolingvistiky od 80. rokov minulého storočia na stránkach Slovenskej reči? Vymedzujeme makro- a mikrosociolingvistické konceptuálne okruhy a v rámci nich približujeme dôležité zistenia publikovaných článkov.

1. ÚVOD: „PODNIK“ MENOM SLOVENSKÁ REČ

Podstatou sociolingvistiky ako jazykovednej disciplíny je skúmanie vzájomného vzťahu jazyka a spoločnosti. Aj keď sa formovanie sociolingvistiky¹ ako samo-

¹ Samotný termín *sociolingvistika* sa prvýkrát objavil už v roku 1939 v práci Thomasa C. Hodsona o sociálnom rozmere vzťahu medzi sanskritom a prakritom (*Sociolingvistika v Indii*), ale jeho distribúcia

statnej vedeckej disciplíny datuje až od 60. rokov 20. storočia (Nekvapil 2017) a v slovenskom prostredí sa začína rozvíjať ešte neskôr, sociálny rozmer jazyka a jeho spoločenská determinovanosť, predovšetkým chápanie jazyka ako odrazu stavu spoločnosti, sa nikdy nespochybnovali a boli prítomné od samého začiatku odborného opisu jazyka. Založenie časopisu Slovenská reč (ďalej aj SR) uvítal v jej prvom čísle v roku 1932 (s. 17) Jozef Škultéty slovami vyjadrujúcimi spoločenskú potrebu aj dobový kontext: „Či by sme my mohli nepripojiť sa k tomuto podniku? [...] Od svetovej vojny, od 1918-ho roku, máme československý štát, slovenčina je úradnou rečou; ale v úradoch a školách – okrem najmladšej, začínajúcej vrstvy – sú ľudia, ktorí po slovensky neučili sa nikdy, slovenskej školy ani nevideli“. Vnímanie deficitu slovenčiny, presnejšie rýdzej, správnej, čistej slovenčiny na úrovni bežnej komunikácie v úradnej, školskej či novinárskej praxe, bolo jednou z pohnútok, ktorá determinovala vznik časopisu ako „podniku“, ku ktorému nie je možné sa nepridať. J. C. Hronský hneď v druhom čísle (1932/1933, s. 40) potvrdzuje, že „rečová otázka sa od prevratu hodne tísila do popredia a stále bola otázkou živou“. SR bola jednou z odpovedí na spoločenskú potrebu angažovaných intelektuálov vytvoriť časopisecký orgán, ktorý by chránil slovenský jazyk, jeho rýdzosť, reguloval ho podľa objektivizovaných zásad, ale aj ideovo usmerňoval tak, aby spoločnosť smerovala k vyššej duchovnej a jazykovej kultúre ako samostatný národ v československej federácii. H. Bartek, hlavný redaktor SR v prvých siedmich ročníkoch, vtedy reagoval na protichodné postoje voči posilňovaniu zástoja slovenčiny v Československu: „Všetky obavy, že dvoma spisovnými jazykmi svoje duchovné sily triestime, sú bezpodstatné“ (1933/1934. s. 16).

Naznačením týchto súvislostí v kontexte opisu sociolingvistiky orientovaných výskumov v SR chceme pripomenúť, že „sociálny pohľad na jazyk bol v slovenskej lingvistike prítomný prakticky od jej vedeckých začiatkov“ (Bosák 1995, s. 18). Existoval prirodzene a omnoho skôr, než sa v časopise objavili prvé články explicitne reflektujúce zmenu paradigmy a využívajúce sociolingvistické metódy, argumentačné princípy, názvoslovie, upriamenosť na typické témy a objekty sociolingvistikých výskumov. Akcentovanie domácich jazykových zdrojov a previazanosť jazyka so živou rečou sa ako červená niť vinie nielen históriou SR, ale aj históriou slovenčiny od Štúra: „Do teraz sme života národnejho nemali preto, že sme žili každý o sebe a pre seba i ňestarali sme sa o obecnuo dobro luďu nášho ako národa...“ (Štúr, cit. in Kralčák 2015, s. 161). V tomto sa prejavuje nielen pohľad na vlastný jazyk ako na nevyhnutnú podmienku duchovného života národa, rozvoja jeho národnej identity, ale aj potreba sociálneho altruizmu v záujme „všeobecného dobra“. Reč ľudu ako najhlbšia podstata národného jazyka a ako argument pri snahách o ustalo-

---

vo vedeckých textoch vzrástla až po publikovaní práce Havera C. Currieho *Projekcia sociolingvistiky: Vzťah reči k sociálnemu statusu* (1952).

vanie dobrého spisovného úzu predstavuje sociálny aspekt jazykovedných výskumov od samého začiatku SR. „Pionieri slovenskej sociolingvistiky“, J. Bosák a S. Ondrejovič, zohľadňovali prítomnosť sociálneho rozmeru aj pri periodizácii sociolingvistických výskumov a v našom prostredí rozlišovali tri základné existenčné podoby a fázy sociolingvistiky (Löffler, cit. podľa Ondrejovič 1995, s. 10):

a) predsociolingvistické štádium, v ktorom sa zohľadňujú určité vybrané sociálne aspekty vplyvu na jazyk;

b) štádium, v ktorom sociálne aspekty občas a čiastkovo rezonujú v rámci opisu jednotlivých jazykovedných disciplín;

c) fázy vlastnej sociolingvistiky ako samostatnej a integrujúcej disciplíny, v ktorej sa naplno, dominantne a explicitne prejavujú metódy, argumentačné postupy, hypotézy, témy a výskumné objekty sociolingvistiky.

V ďalšom texte vymedzíme spomínané štádiá na vývojovej línii časopisu z hľadiska času aj tematických dominánt, pripomenieme spôsob, akým dobová lingvistika reflektovala sociálne aspekty, a sústredíme sa na priblíženie najmladšej, bohatej a diferencovanej sociolingvistickej kapitoly, ktorá sa na stránkach SR stále píše a zďaleka nie je uzavretá.

2. PREDSOCIOLOGVISTICKÉ ŠTÁDIUM OPISU JAZYKA V SR (1932 – 1955)

90-ročná história časopisu obsahuje texty patriace do všetkých troch spomenutých vývinových etáp. Pri jeho štarte sa objavovali programové články, ktoré zdôrazňovali modernosť spisovnej slovenčiny práve tým, že má za základ živý jazyk (a nie historizujúci spisovný úzus ako napr. čeština) z konkrétneho regiónu. Prítom aj voľba regionálneho variantu ako východiska pre celonárodný spisovný jazyk vychádzala z analýzy spoločenských pomerov a prihliadala na „sociologické faktá“ (Bartek 1933/1934, s. 6). Tento autor v článku *O správnosti jazykovej* pripomína, že aj A. Bernolák v roku 1787 svojím pravopisom založenom na živom trnavskom nárečí, aj Ľ. Štúr o polstoročia neskôr „museli načierať zo slovenskej prítomnosti, ktorá im bola jediným prameňom pre spisovnú reč slovenskú“. Na rozdiel od Bernoláka sa „Ľ. Štúr po preskúmaní sociologických podmienok rozhodol pre živú reč stredoslovenskú ... keďže Stredoslováci a stredná slovenčina najmenej podliehali cudzím vplyvom, preto oni najviacej zachovali pôvodnosť a osobitosť Slovákov“ (s. 3). „Sociologické faktá“ podmienili voľbu vhodného základu pre spisovný jazyk, vytvorenie spisovného úzu blízkeho živej reči. Tie isté fakty (difúzia českých a slovenských prvkov v jazykovej praxi) viedli H. Barteka formulovať úlohu slovenských filológov, ako „uplatniť moderné metódy pri riešení problémov jazykovej správnosti pri očiste slovenčiny od cudzích prvkov“ (s. 6). Preto neprekvapuje, že predsociolingvistická etapa v SR bola puristická a pozornosť autorov časopisu sa zameriavala

na cudzie vplyvy, neslovenskosti a rôzne typy chýb v jazyku, ktoré sa analyzovali a hľadali vo rozličných sférach komunikácie. Sociálny aspekt v slovenskom jazykovednom (gramatikárskom²) myslení sa tak viaže na:

a) vybraných aktérov spoločenského života, ktorí najviac ovplyvňovali dobovú podobu slovenčiny (aktéri, ich texty a prejavy) a vytvárali „vyšší duchovný život spoločenský“ (ako to nazval J. Mihál 1932/1933, s. 214);

b) na dobové úvahy o povahe jazyka a jeho funkciách v spoločnosti.

2.1. EXPONOVANÍ AKTÉRI VEREJNEJ SFÉRY A ICH REČ

Koncentráciu rozličných sociálno-komunikačných motívov obsahovala najmä rubrika *Slovenčina vo verejnom živote*, a to od prvého čísla časopisu. Zahŕňala predovšetkým glosy a komentáre hodnotiace verejne exponovaných individuálnych aj kolektívnych aktérov, ich písomné a rečové prejavy, ktoré najvýraznejšie reprezentovali dobový jazyk, konkrétne komunikáty:

- spisovateľov (napr. A. Jánošík: *Spisovatelia a slovenčina*, 1932/1933, s. 19 – 23; J. C. Hronský: *Spisovatelia a reč*, 1932/1933, s. 41 – 43; R. Uhlar: *Spisovatelia a slovenčina*, 1933/1934, s. 59 – 61; J. Mihál: *Básnik a jazyk*, 1936/1937, s. 9 – 12);
- novinárov a médií (noviny sú rečovým obrazom súčasných udalostí a úvah o nich (A. Prídavok: *Slovenčina dvojtýždenníka „Politiky“*, 1932/1933, s. 144, *Slovenský denník je nepolepšiteľný*, 1932/1933, s. 144, A. Knap: *Z našich časopisov*, 1932/1933, s. 210 – 211, J. Mihál: *Z našich časopisov*, 1932/1933, s. 181 – 182, P. Zgúth: *Novinárska slovenčina*, 1936/1937, 153 – 158);
- učiteľov a jazyk učebníc (A. Jánošík: *Slovenčina v učebniciach*, 1933/1934, s. 205 – 211; *Niečo zo školskej slovenčiny*, 1933/1934, s. 66 – 70; *Zo školskej slovenčiny*, 1934/1935, s. 96 – 97);
- úradníkov (F. Jesenský: *Z úradnej slovenčiny*, 1932/1933, s. 179 – 180, s. 134 – 138; F. Jesenský: *K právnickej terminológii*, 1935/1936, s. 181 – 184, A. Prídavok: *Slovenčina v úradoch*, 1932/1933, s. 3);
- bežných hovoriacich v privátnej sfére (A. Prídavok: *Slovenčina v domácnosti*, 1932/1933, s. 161 – 163). Autor si všíma, že „jazykové tradície a zvyky sa prilepily na srdce, na mozog a vnikly aj do krvi, preto nestačí bez chýb hovoriť len na úradoch, bezvadná reč mala by sa kultivovať predovšetkým v rodine“ (s. 161) a slovenské rodiny by si mali najímať len slúžky, ktoré hovoria spisovne;

² Vzhľadom na absenciu inštitucionalizovanej vedy sa o znalcoch v oblasti jazyka nehovorilo ako o jazykovedcoch, ale ako o gramatikároch alebo filológoch; napr. J. C. Hronský (1932/1933, s. 41) vítal „prírastok praktických filológov“.

- cirkevných aktérov (B. Letz: *O slovenčine našich cirkví*, 1932/1933, s. 196 – 199);
- expatriotov (J. G. Konuš: *Slovenčina v Amerike*, 1935/1936, s. 89 – 95). Autor približuje jazyk slovenských vyst'ahovalcov v Amerike, ktorí si aj v cudzom prostredí zachovávajú reč vďaka slovenským spolkom a časopisom: „Hodno prizrieť sa slovenčine, akou vraví a píše štvrtina národa slovenského, vyst'ahovavšia sa do cudzej, no teplej, priateľskej, slobodnej Ameriky. Slovenské časopisy v Novom Svete vychádzajú už päťdesiat rokov. Konuš analyzuje výrazné lexikálne a syntaktické vplyvy angličtiny na reč amerických Slovákov, ale konštatuje, že „je v nej hodne slovenského ducha, čo je najhlavnejšia vec“ (s. 89).

Exponovaní aktéri sa chápu ako predstavitelia jazyka a slovenskej kultúry, pričom sa na ich reč a texty kladú národnoreprezentatívne požiadavky. Exponovaný je teda jednotlivec v celospoločensky významnej roli alebo skupina v tejto roli. Jazyková kompetencia sa posudzuje podľa schopnosti používať výrazové prostriedky považované za správne a domáce. Pôsobí vysoký stupeň symetrie medzi jednotlivcom a spoločnosťou, tzn. identita bežného človeka splyva s jeho spoločenskou a rodinnou rolou (porov. Marková 2001, s. 16), a tak práve od exponovaných aktérov sa očakáva ich nadindividuálne pôsobenie ako vzoru a prototypu používateľa jazyka vo verejnej sfére.

2.2. POVAHA JAZYKA A JEHO ÚLOHA V SPOLOČNOSTI

2.2.1. Jazyk ako súhrn spoločenských konvencií

Do predsociolingvistickej fázy môžeme zaradiť aj prvotné definície jazyka ako sociálneho javu a pokusy o stratifikáciu národného jazyka. Tie nachádzame v článku J. Mihála *Spisovný jazyk a nárečie* (1938/1939, s. 213 – 218), ktorý sugestívne vyzdvihuje integračnú a komunikačnú funkciu jazyka píšuc: „jazyk je produktom sociálnym, t. j. je súhrnom potrebných konvencií, spoločenských ústupiek, vytvorených daným etnickým kolektívom, aby sa jeho jednotlivé individua mohli vzájomne dohovoriť, porozumieť si svojim potrebám, túžbam, bolestiam, citom: slovom, jazyk je tá čarovná moc, ktorá nás spína v národné celky, ktorá nám umožňuva vyšší duchovný život spoločenský“ (s. 214). Osobitne vymedzuje spisovnú varietu jazyka popri jeho ľudovej forme, ktorá obsahuje nárečia. Rozlišuje miestne nárečia (regionálny dialekt) a tzv. sociálne nárečia. Podľa neho je ľudový jazyk súhrnom miestnych a sociálnych nárečí. Všima si, že „i v rámci sociálnych nárečí sa vyskytuje niekoľko podrečí – argot (jazyk spodiny, tulákov) a slang (jazyk spoločenských skupín – napr. športovci, námorníci)“ (s. 215). Prvým príspevkom k opisu sociolektu v SR patria Petrikovičove *Poznámky o strojárskom slangu* (1944, s. 255 – 258). Slangom nazýva

„súhrn slovníkových výrazových prostriedkov, ktoré charakterizujú hovorový jazyk ľudí určitej pracovnej oblasti.“ Autor zdôrazňuje, že slang nie je štruktúrny útvar národného jazyka, pretože ho charakterizujú len lexikálne, a nie aj gramatické prostriedky. Slang preto nie je sociálne nárečie ani osobitný sloh (s. 255).

V článkoch E. Jónu vidieť viaceré zmeny vo výskumnej a ideovej orientácii slovenskej jazykovedy. V texte *Náš pomer k slovu* (1941/1942, s. 3 – 8) ide o predhodnocovanie dôležitosti a miery uplatňovania purizmu v odborných postojoch k jazykovým otázkam: „Po prevažne puristickom období jazykospytnej práce musí prísť obdobie stabilizačné. Po bojoch okolo prvého i druhého vydania Pravidiel slovenského pravopisu slovenská verejnosť iste túži po pokoji, po istote v jazykových veciach. Spisovný jazyk má ako nástroj dorozumenia cieľ spojiť všetkých príslušníkov národa, preto musí byť aspoň relatívne ustálený.“ (s. 8). V ďalšom programovom článku *Spisovná slovenčina po vojne* (1947/1948, s. 1 – 7) konštatuje orientáciu na fungovanie súčasného jazyka: „Dnes uplatňuje sa viac hľadisko synchronické. Prijíma sa stanovisko, že najlepšie možno študovať a poznávať dnešný jazyk.“ (s. 4). Ciele jazykovednej práce, ako aj kritériá jazykovej kultúry Jóna ponecháva bez zmeny: „Svojou odbornou prácou chcú jazykovedci prispievať k zvýšeniu úrovne jazykovej kultúry. Jej základom a východiskom je jazyková správnosť.“ (s. 4).

2.2.2. Jazyk ako nástroj kultúrnej práce

Udalosti okolo roku 1948 spojené s nastolením „vlády ľudu“ korešpondujú s vyznením článku E. Paulinyho *Spisovný jazyk a demokratizácia kultúry* (1948/1949, s. 129 – 136). Autor zdôrazňuje angažovanosť, potrebu aktívnej práce pre spoločnosť, pričom jazyk definuje ako nástroj vytvárania kultúrnych hodnôt: „Jazyk je nástrojom kultúrnej práce a jeho podoba je výsledkom kultúrnej práce celej spoločnosti: Ten, kto chce mať účasť na kultúrnej práci národa, či už účasť aktívnu, že totiž bude spolutvorcom národnej kultúry, či už účasť pasívnu, že totiž bude prijímať kultúrne výdobytky, ten musí nevyhnutne ovládať spisovný jazyk ako nástroj na prijímanie a tvorenie kultúrnych hodnôt.“ (s. 130). Autor vidí priamu úmernosť medzi ovládaním spisovného jazyka a intenzitou práce pre spoločnosť: „... miera, ktorou niekto ovláda spisovný jazyk, je súčasne mierou intenzity, ktorou je zapojený do národnej kultúrnej práce“ (s. 130). V presvedčení o veľkom význame médií (novín, rozhlasu a časopisov) volá po zmene zamerania samotného časopisu Slovenská reč na „časopis poučný pre najširšie vrstvy“: „má sa opustiť vychodená sice, ale k cieľu nevedúca cesta a má sa zľážka prerúbať nový chodník. Vcelku by bolo možné povedať toto: Ak má Slovenská reč rozširovať kultúru spisovného jazyka medzi najširšie vrstvy, vtedy nesmie ostať časopisom akademického rázu, ktorý vo forme štúdií predkladá analýzy formálnej správnosti otázok pravopisných a gramatických. Ak by mala slúžiť ako poučný časopis pre najširšie vrstvy, vtedy by mala rozširovať

pojmovú a súčasne slovnú zásobu týchto vrstiev“ (s. 133). Pauliny konkretizuje svoju predstavu o novom smerovaní v troch úlohách časopisu: 1) skúmať a vysvetľovať hospodárske, politické a kultúrne pojmy, ktoré má poznať každý kultúrne aktívny občan, b) zoznamovať čitateľov so štylistickou a frazeologickou zásobou spisovného jazyka, 3) učiť široké vrstvy národa gramatickú a pravopisnú normu. Uvedomuje si, že to pre časopis predstavuje zásadnú zmenu: „Je zrejmé, že v tomto chápaní by išlo o časopis celkom nového typu, pre ktorý nepoznáme doteraz vzoru“ (s. 133). Tento článok a toto vydanie SR (č. 5 – 6, 1948/1949) môžeme považovať za začiatok dobovo angažovaného (komunistického) pôsobenia časopisu.³

2.2.3. Jazyk ako ideologická nadstavba

Koncom 40. rokov do obsahu SR explicitne prenikajú vonkajšie sociálne impulzy, ktoré ovplyvňujú jednak definovanie jazyka a jednak novým spoločenským podmienkam prispôsobujú úlohy pre jazykovednú spisbu. V roku 1949/1950 vychádza v SR (s. 65 – 74) ideový programový článok *Základy materialistickej jazykovedy* od A. V. Isačenka, ktorý za prvovzor modernej jazykovedy považuje učenie sovietskeho lingvistu N. J. Marra.⁴ J. Horecký (1949/1950, s. 161 – 164) predstavuje *Odras revolúcie v jazyku*, nanovo definuje jazyk v intenciách Marrovo marxistického učenia: „Jazyk je ideologická nadstavba fyzicko-materiálnych vzťahov medzi ľuďmi; v jazykovednej teórii i praxi ho teda treba chápať ako produkt výrobných síl, ľudskej činnosti a skúmať ho vždy vo vzťahu k vývinovému štádiu tej spoločnosti, ktorej slúži ako najdôležitejší dorozumievací prostriedok“ (s. 161). Obdobie po Februári 1948 sa považuje za sociálnu revolúciu a J. Horecký jej vplyv na jazyk vidí v osvetových snahách úradníkov, vedcov, novinárov, v tendenciách k zľudoveniu pravopisu a v popularizácii jazykových otázok najmä prostredníctvom príručiek jazykovej správnosti. Š. Peciar vo svojej kritike purizmu (*Jazykový purizmus a apretorská prax*, 1949/1950, s. 257 – 273) nepochybuje, že „víťazstvom ľudovej demokracie nastal u nás hlboký spoločenský prerod. Mnoho hodnôt sa prehodnotilo. Zmenil sa aj cieľ jazykovej kultúry. Nemožno ho už vidieť vo vypestovaní úzko triedneho spisovného jazyka, ktorý ovláda niekoľko vyvolených jednotlivcov, ani v „národnej

³ Ideová ukotvenosť časopisu a jeho príspevkov bola daná príslušnosťou k Jazykovednému odboru Matice Slovenskej ako organizácie, ktorá musela fungovať v duchu nových spoločenských úloh. Zasadnutia JO MS prijímalo návrhy, vypracúvalo rezolúcie a formulovalo rozličné požiadavky na členov odboru, autorov a vedeckých pracovníkov. Z nenápadnej správy L. Čunderlíka *Zpráva o valnom shromáždění Jazykovedného odboru Matice slovenskej* (1948/1949, s. 178 – 179) sa dozvedáme napr. o požiadavkách na vedeckých pracovníkov: „aby sa vedeckí pracovníci neodďaľovali od ľudovúchovy, aby výsledky svojich prác sprístupnili širokým vrstvám a písali prístupným štýlom.“ (s. 179). JO MS tiež „rezolúciou žiadalo Povereníctvo školstva, vied a umení a Povereníctvo informácií a osvetu zaopatriť odbornými publikáciami školské a iné knižnice.“ JO MS mal smelé plány: „Zasadnutie MS prijalo návrh, aby sa výsledky slavistických štúdií popularizovali v prednáškach po dedinách a fabrikách“ (s. 179).

⁴ N. J. Marr bol známy ako autor tzv. jafetickej teórie a teórie vzniku jazyka z jedného protojazyka.

čistote“ spisovného jazyka, ani vo falošnej „ľudovosti“, t. j. v priblížení spisovného jazyka ľudovým nárečiam“ (s. 266). Predpokladá, že „v pokročilejšom štádiu socialistického zriadenia ľudové nárečia zaniknú, t. j. vyrovnajú sa s diferencovanejším spisovným jazykom“ (s. 267). Za hybnú silu jazykového vývoja považuje rozvoj spoločenských stykov rôznych kolektívov, kmeňov, národov a z neho prirodzene plynúce miešanie domácich a cudzích jazykových prvkov (s. 264).

2.2.4. Jazyk ako zbraň

Slovenská reč od prelomu 40. a 50. rokov reflektovala dianie v sovietskej jazykovede a vnútorná ideová roztržka medzi zástancami teórie N. J. Marra a jeho oponentmi ovplyvňuje spôsob verbalizácie predovšetkým v úvodných programových článkoch. V SR dostáva priestor preklad Stalinových⁵ statí (*O marxizme v jazykovede*, 1950/1951, s. 6 – 21) a diskusie J. V. Stalina so súdruhmi (*K niektorým otázkam jazykovedy*, 1950/1951, s. 33 – 43). Dôležitým motívom tejto diskusie je vzťah jazyka a spoločnosti, preto stalinský spôsob uvažovania a argumentácie nadlho ovplyvní aj dobový slovenský odborný diskurz v SR.⁶ Na mnohých miestach sa cituje Stalinovo chápanie jazyka ako nástroja spoločenského styku a zároveň ako nástroja boja v najširšom zmysle – boja v oblasti výroby, hospodárstva, politiky a kultúry. E. Jóna potom spomína jazyk ako zbraň kultúry (1949/1950, s. 3). Vyjadruje sa (o. i.) k vzťahu medzi „dialektami“ a do opozície stavia regionálne a sociálne dialekty. Vymedzuje „triedne dialekty“ – žargóny, ktoré neslúžia ľudovým masám, ale úzkej sociálnej hornej vrstve a regionálne dialekty, ktoré „slúžia ľudovým masám, majú vlastnú gramatickú stavbu a základný slovný fond“, takže len miestne dialekty sa môžu rozvinúť do samostatných jazykov (s. 37). V nadväzujúcom pilotnom článku *Stalinove štúdie o jazykovede a kultúra jazyka* (1950/1951, s. 161 – 165) E. Jóna extrahuje tézy a úlohy, ktoré sa neskôr budú premietat' do hodnotenia národných foriem jazyka a jeho stratifikácie: „Úlohou jazykovedy i jazykovej výchovy bude tu napomáhať zdravé tendencie, vnútorné vývinové zákony samého jazyka smerujúce k jednote, a odmietat' neodôvodnené vnášanie čisto krajových, väčšine príslušníkov spisovného jazyka neznámych prvkov. Pre slovenskú jazykovedu pôjde teraz o zistenie skutočnej normy a o výstižné formulovanie pravidiel“ (s. 161).

Po tom, ako Stalin odsúdil učenie N. J. Marra ako „teoretickú motanicu“, publikuje SR príspevky víťaznej sovietskej vedeckej formácie (napr. V. V. Vinogradov: *Význam prác súdruha Stalina pre rozvoj sovietskej jazykovedy*, 1951/1952, s. 65 – 72) a príspevky venované úlohám pri vyučovaní ruštiny v školách. A opäť sa mení vnímanie jazyka, pretože: „Ponímanie jazyka ako nadstavby vedie k chybnému chá-

⁵ Predpokladá sa, že Stalinovi články odborne pripravil S. A. Čikobava (podľa Nekula 2017).

⁶ Tieto články sa stali normatívnymi pre celú československú jazykovedu a boli publikované napr. aj v časopise Slovo a slovesnosť (Nekula 2017).

paniu podstaty jazyka, jeho spoločenského významu a poslania a súčasne nesmierne zužuje, ochudobňuje jeho sociálne funkcie, snižuje jazyk do úlohy triedneho dialektu, triedneho žargónu“ (s. 66).

3. IMPLICITNO-LEITMOTIVICKÉ ŠTÁDIUM SOCIÁLNE ORIENTOVANÝCH VÝSKUMOV V HISTÓRII SR (1955 – 1979)

V periodizácii dejín sociolingvistických výskumov na stránkach SR nachádzame výrazný moment a nový vývinový impulz, ktorým vtedajšia synchronna jazykoveda vchádza do ďalšej fázy takto orientovaných skúmaní. Za tento moment považujeme konferenciu *O norme spisovného jazyka* usporiadanú Ústavom slovenského jazyka v marci 1955 a štvrté číslo SR toho istého roka, ktoré uverejňuje jednotlivé príspevky z tohto československého podujatia. Ani v prípade konferencie, ani v prípade monoteematického čísla nejde o nejaký „bod zlomu“ alebo čas, od ktorého by bolo všetko inak, ale skôr o exponovanie sociálnych aspektov súčasného jazyka a vyvolanie širokej odbornej diskusie. Táto fáza sa od predchádzajúcej odlišuje širšou perspektívou, orientáciou na javy v makrosúvislostiach (celonárodný jazyk, spoločenská norma) a spoločenské univerzálne (objektívne zákonitosti), ale aj diskurzívnou silou, ktorá sa prejavila vo vysokej zaangažovanosti vedeckých kapacít do odbornej debaty.

Nazvime túto fázu ako implicitno-leitmotivickú, pretože ani tu nejde o etablovanie sociolingvistiky v jej užšom význame, ani o využitie metodologického a pojmového aparátu typického pre sociolingvistiku. Táto doba je charakteristická implicitnou prítomnosťou sociálnej objektácie, teda sociálne orientovaným typom perspektívy, ktorý sleduje niekoľko ideových leitmotívov. Tie sa stávajú povinnou výbavou vedeckej reflexie tradičných objektov jazykovedného záujmu. V tomto období sociálne aspekty výskumov sice častejšie a výraznejšie, ale stále iba epizodicky rezonujú v rámci opisu jednotlivých jazykovedných disciplín. Typické leitmotívy vtedajšej vedeckej objektácie sú formulované ako „záujmy spoločnosti“, resp. „potreby spoločnosti“ a vytvárajú jednotný rámec, v ktorom reflexia prebieha. Skôr než toto spojenie prerástlo do kliše, boli dôležité prvky domácej jazykovednej teórie nazerané vo svetle hľadísk potrieb spoločnosti. Konferencia *O norme spisovného jazyka* napĺňa Jónovu predikciu z článku z roku 1950/1951: „Pre slovenskú jazykovedu⁷ pôjde teraz o zistenie skutočnej normy a o výstižné formulovanie pravidiel“ (s. 161).

3.1. JAZYKOVÁ NORMA – DOMINANTA DISKURZU A ODRAZ SPOLOČENSKÝCH POTRIEB

Celé štvrté číslo 1955 detailne zachytáva, ako sa formulovali potreby spoločnosti a akú podobu malo hľadanie spôsobov ich napĺňania. Išlo o hľadanie odpovedí na

⁷ V českom jazykovednom prostredí prebiehalo zisťovanie normy jazyka formou dotazníkov a excerpcií už od začiatku 50 rokov (viac Jedlička 1950).

otázky stavu jazyka a jeho fungovania (zistiťovanie jazykovej normy), na vymedzenie vzťahu úzu, normy a kodifikácie, na otázky stratifikácie⁸ národného jazyka (vzájomný vzťah existenčných podôb jazyka, najmä vzťah spisovného jazyka a nárečí), na otázky ako a čím usmerňovať jazykovú prax a ako vykonávať jazykovú osvetu. Popri tematickej koncíznosti referátov číslo udivuje aj dosiaľ nevidanou koncentráciou rozličných odborných argumentov v diskusii, do ktorej sa zapojil každý účastník konferencie (okrem referentov aj L. Ďurovič, Š. Ondruš, J. Ružička, J. Štolc, A. Habovštiak, P. Ondrus a ďalší). Do vznikajúcej teórie spisovného jazyka tak prispeli skoro všetci slovenskí jazykovedci. Išlo o autorov ako J. Horecký (*Spisovná norma z hľadiska potrieb spoločnosti*, s. 194 – 199), E. Jóna (*Norma spisovného jazyka a ľudové nárečia*, s. 224 – 231); V. Blanár (*K teórii a praxi našej jazykovej kultúry*, s. 209 – 218); G. Horák (*Uvádžanie jazykovej normy do praxe*, s. 264 – 271); koncepcne však najviac Š. Peciar, vtedajší riaditeľ Ústavu slovenského jazyka a autor hlavných tiež predstavených v referáte *Zistiťovanie a kodifikácia normy* (s. 140 – 150). Veľký priestor dostali českí lingvisti (J. Doležel: *Spisovná norma s hľadiska potrieb spoločnosti*, s. 199 – 205; F. Trávníček: *K otázkám jazykovej normy*, s. 205 – 208; A. Jedlička: *Spisovný jazyk a nárečí*, s. 231 – 236; J. Švehlová: *Zjišťování a kodifikace normy*, s. 251 – 252; F. Váhala: *Uvádění jazykové normy do praxe*, s. 271 – 274).

Charakterizovanie jazykovej normy, jej vymedzovanie, odlišovanie od úzu a kodifikácie v tejto diskusii predstavovalo mohutný vnútrolingvistický impulz do ďalšieho smerovania jazykovedy na Slovensku a nadlho zafixovalo chápanie jazykovej normy ako spoločenského a objektívneho javu („spisovná norma má objektívny charakter, t. j. existuje jako nezávislá objektívni zákonitost“, Doležel 1955, s. 200), ale aj ako dominantna synchronnej jazykovedy, ktorá odráža potreby spoločnosti a zároveň ich formuje. Jazyková norma je zároveň sociálnou konvenciou, pretože:

- norma je výraz celospoločenských tendencií (zdôrazňujú sa spoločné znaky nadnárečové, nie znaky diferencujúce jazyk);
- norma je to, čo sa používa všeobecne, v čom je jednota, resp. tendencia k jednote, tzn. tvoria ju prostriedky, ktoré používajú všetci nositelia jazyka;
- norma spisovného jazyka je tvorená z jednak výberom najvýraznejších, najživotnejších a najtypickejších prostriedkov z ľudovej reči a jednak ich obohatením a rozvitím u majstrov slova (Peciar 1955, s. 242);
- norma vyjadruje potreby spoločnosti – je nositeľom demokratizačných tendencií s najväčšími nárokmi na zrozumiteľnosť a prístupnosť jazyka;
- norma má podporovať pravidelnosť a systémovosť, no nemôže byť umelá a nemôže ignorovať živé dvojtvary, a to ani také, ktoré nemajú štylistickú hodnotu (Peciar 1955, s. 242);

⁸ V retrospektíve využívame súčasné termíny, no v 50. rokoch sa pomenovania ako *stratifikácia* alebo *existenčná podoba jazyka* ešte nepoužívali.

- norma rešpektuje vnútorné zákonitosti jazyka, rozvíja sa len v súlade s nimi;
- spisovný úzus je priemerná písomná a ústna prax používateľov spisovného jazyka vo všetkých jeho štýloch;
- zdrojom normy je a) priemerná písomná prax, b) priemerná ústna prax, c) živé jazykové vedomie používateľov jazyka (najmä znalcov, učiteľov), d) teoretické práce jazykovedcov, príručky a učebnice národného jazyka (Peciar 1955, s. 242).

3.2. ZEMEPISNÉ A SOCIÁLNE NÁREČIA

V dôsledku toho, že sa otázky normy vzťahovali predovšetkým na celospoločenskú existenčnú podobu jazyka, teritoriálne a sociálne variety stáli akoby mimo vplyvu dobovej jazykovej konvencie, popri sebe a s označením „nárečia“. Veľmi skoro sa prejavila potreba vzájomne odlíšiť tieto útvary. Dominoval názor, že zemepisné nárečia obsahujú vlastnú štruktúru, kým sociálne „nárečia“ nie, pretože zdieľajú štruktúru s celonárodným jazykom, len mnohé prvky majú nespisovné. V intenciách stalinskej teórie sa navrhovalo sociálne útvary nenazývať nárečiami, ale žargónmi (ako V. Uhlár v texte *O žargonizmoch*, 1954, s. 20 – 27), alebo ich považovať za štýlový útvar (Pauliny 1946, s. 9; cit. podľa Dvonč 1957, s. 180). Podstatu odlišnosti sociolektov vyjadril a tendenciu ich vývoja predvídal napr. L. Dvonč pišuc: „Sociálne nárečia nemožno dávať do jednej skupiny s nárečiami aj preto, že vlastne mnohokrát vyrastajú zo spisovného jazyka. Späťosť so spisovným jazykom sa postupom času bude viac a viac prejavovať v dôsledku všeobecného rozširovania sa spisovného jazyka na úkor geografických nárečí.“ (1957, s. 181). Chápanie slangu neskôr pomohol stabilizovať M. Urbančok (1967), keď rozlíšil slang ako súbor jazykových prostriedkov s príznakom nespisovnosti, expresívnosti a dezintegračnosti a profesné slangy vymedzil ako útvary vychádzajúce zo spisovného jazyka, ale s výrazovými prostriedkami s príznakom hovorovosti. Dvončova predikcia sa naplnila neskôr aj u J. Mistríka, ktorý prvky pracovného slangu – profesionalizmy – považoval za spisovné pomenovania zastupujúce za istých okolností odborné termíny (Mistrík 1985, cit. in Klincková 1990, s. 329). Znamená to, že v predsociolingvistickej fáze jazykovednej spisby sa prehodnotilo vnímanie sociolektu ako nárečia, odlíšili sa geografické a sociálne jazykové útvary, charakterizovali a diferencovali sa typy slangov a profesným slangom s ich výrazovými prostriedkami bola pripísaná späťosť so spisovným jazykom. Sociolingvistické hľadiská sa podľa J. Klinckovej (1990, s. 328) v slovenskej jazykovede začínajú uplatňovať v 70. rokoch minulého storočia, a to najmä pri charakteristike slangov a slangových slov.

4. VLASTNÁ SOCIOLINGVISTICKÁ FÁZA (1979 – SÚČASNOŠŤ)

V užšom zmysle až táto fáza predstavuje začiatok sociolingvistiky v našom vedeckom priestore. Predchádzajúce fázy sme vymedzovali v záujme zdôraznenia historicity a kontinuity sledovania sociálnych aspektov vo výskumoch slovenského jazyka. Začiatky novodobej sociolingvistiky spadajú do 60. rokov 20. storočia a sú výsledkom odmietania konceptu generatívnej gramatiky (Chomsky 1957), najmä predstavy ideálneho (abstraktného) používateľa jazyka, resp. idealizovaného jazykového prostredia a zameranosti na reálneho používateľa jazyka, zakotveného v konkrétnom komunikačnom časopriestore. Obdobie prenikania a etablovania metód, postupov, hypotéz, tém, výskumných objektov a pojmov sociolingvistiky do slovakistiky sa prekrýva s obdobím komunikačno-pragmatického obratu, ktoré sa v našom prostredí prejavuje trochu oneskorene, od 80. rokov 20. storočia. Napokon, sociolingvistika sa považuje za jednu z foriem komunikačno-pragmatickej jazykovedy (Nekvapil 2017). Ak sme predchádzajúce obdobia vymedzovali ako predsociolingvistické, pretože sa vzťah jazyka a spoločnosti premietal len parciálne a implicitne v niektorých motívoch reflexie, tak vlastná fáza sociolingvistiky v protiklade k tomu sa začína najmä autoidentifikačným gestom autorov – prezentáciou svojich textov a prístupov ako sociolingvistických. Rozsahom aj tematickou pestrosťou je vlastná sociolingvistická fáza slovenskej jazykovedy omnoho štruktúrovanejšia než predchádzajúce obdobia, v ktorých sme sledovali prítomnosť a podobu sociálnych a komunikačných aspektov v prácach autorov SR. Časopis Slovenská reč od je 80. rokov minulého storočia priestorom legitimizácie sociolingvistických prístupov k jazyku, ich vzájomnej diferenciacie a rovnako aj diskusným fórom protichodných názorov. Rovnako dôležité ako existencia a rozvoj sociolingvistiky v našom kultúrnom priestore je jej spolupôsobenie a interakcia s ostatnými jazykovednými orientáciami, polemická konfrontácia na mnohé témy a nevyhnutnosť reagovať na všetko, čo objekt jej záujmu – živý a nevyspytateľný používateľ jazyka – prináša.

Sociolingvistika je interdisciplinárna veda s oporou v sociológii aj v lingvistiky, pričom je svojrôznou kombináciou sociálnych a jazykovedných hľadísk, konceptov, metód a opisov. Pre fázu vlastnej sociolingvistiky (od 80. rokov minulého storočia v SR) je charakteristické, že prepája dva veľké konceptuálne rámce, a to komunikačno-pragmatickú paradigmatu jazykovedy a interpretatívnu paradigmatu sociológie. Tá dominuje od 60. rokov minulého storočia (od interpretatívneho obratu v sociológii). Na rozdiel od scientizmu a pozitivizmu presadzuje špecifickosť humanitného skúmania (Petrušek 1996a, s. 12) v dôsledku akceptácie faktu, že metódy prírodných a sociálno-humánnych vied sú vzájomne nesúmerateľné.⁹ Táto sociologická

---

⁹ Nesúmerateľnosť metód prírodných a sociálnych vied spočíva v absencii spoločného porovnávacieho základu a spoločných hodnotiacich kritérií, preto je potrebné hľadať pre každý typ vedy adekvátne kritériá a vhodný jazyk opisu. Vymedzujú sa rozličné typy racionality a pre spoločenské vedy sa hľadá

paradigma sa sústreďuje na každodenný život ľudí, ktorí svojím konaním vytvárajú spoločnosť ako vysoko nestabilný produkt. Členovia spoločnosti môžu koexistovať len ak si prispôbia a vysvetlia svoje konanie vo vzájomnej interakcii, pričom základnou formou tejto interakcie je komunikácia. Tá je odrazom ľudského konania a naopak, aj jeho motiváciou, takže interakcionizmus sociológie je prirodzene komplementárny voči komunikačnej podstate jazykovednej paradigmy. Do jazykovedy sa to podľa J. Dolníka (*Jazyková ideológia a spisovná slovenčina*, 2008, s. 30 – 41) premieta tak, že „sociálne a kultúrne javy sa uchopujú interpretačnou explanáciou, ktorá je upriamená na otázku, aký význam, zmysel majú tieto fenomény pre ich nositeľov. Ťažisko výskumnej pozornosti sa presunulo z vnímania spoločnosti a kultúry ako systému (organizmu) na vnímanie a interpretáciu sociálnych a kultúrnych výrazových foriem z pozície nositeľov“ (s. 39).

Podobne ako sa sociológia člení na makro- a mikrosociológiu (Petrušek 1996b, s. 83), môžeme aj pri sociolingvistiky rozlišovať jej makro- a mikrorozmer. Začiatky sociolingvistiky u nás sa spájajú významnými celospoločenskými zmenami a tendenciami, s komunikačno-pragmatickým obratom, slovami S. Ondrejoviča s „echom paradigmatickej zmeny“ (1995, s. 9), s novou optikou zohľadňujúcou komunikačné sféry v podobe stratifikačného modelu slovenčiny, teda s veľkými témami a snahou o všeobecnú platnosť.

Postupne sa na spisbe v SR začína prejavovať diferenciacia na niekoľko základných typov sociolingvistických stratégií podľa typu perspektívy, akou pristupujú k zvolenej problematike. Autori: a) primárne sledujú konkrétny psychosociálny jav (napr. jazykové vedomie, postoje) alebo špecifický jazykovedný problém (morfematický, lexikálny, ortoepický) a interpretujú ho na pozadí určitej sociálnej skupiny, v určitom sociálnom prostredí; b) primárne sledujú vybranú sociálnu skupinu a jej jazykovú prax; c) sledujú interferenciu javov medzi sociálnym a jazykovým systémom na všeobecnej úrovni (napr. otázky jazykovej normy).

4.1. ZVIDITEĽŇOVANIE SOCIOLINGVISTIKY V SLOVENSKEJ JAZYKOVEDE

V 70. rokoch minulého storočia sa termín *sociolingvistika* objavuje aj v slovenskom jazykovednom prostredí (podobne ako v iných socialistických krajinách) predovšetkým v reakcii na podnety prichádzajúce zo sovietskej jazykovedy, ktorá sledovala, kriticky prehodnocovala a adaptovala na svoje potreby rôzne koncepty zahraničných (západných) výskumníkov (viac Šoková 1982, s. 33 – 40). V tomto ob-

---

typ ukotvený v prirodzenom jazyku s vlastnými zásadami argumentácie. Takýto koncept obsahuje hermeneutická práca J. Habermasa *Teória komunikatívneho konania* (Theorie des kommunikativen Handelns, 1981), v ktorej Habermas zakladá koncept komunikačnej racionality. Viac o historických typoch racionality porov. Černík – Viceník – Višňovský (1996).

dobí sa všeobecne diskutuje¹⁰ o sociálne orientovanej jazykovede, o jej predmete, metóde, ciele, o vymedzení jej záujmového poľa, o jej potrebnosti/nepotrebnosti a samostatnosti/nesamostatnosti.

V slovakistike môžeme za priekopníka sociolingvistiky považovať J. Horeckého. Ak by sme chceli ukázať na nejaký dátum, ktorý by symbolizoval začiatky tejto disciplíny u nás, bol by to rok 1979 z dvoch dobrých dôvodov. Do tohto roka sa koncentruje séria štúdií J. Horeckého a heslo *sociolingvistika*¹¹ sa objavuje v Slovníku jazykovedných termínov (Horecký – Rácová 1979). Dôležitú iniciačnú úlohu zohrali jeho štúdie *Východiská k teórii spisovného jazyka* v zborníku *Z teórie spisovného jazyka* (1979) a v SR publikované *Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny* (1979, s. 221 – 227), pričom značný ohlas vzbudil najmä v nich obsiahnutý stratifikačný model slovenčiny. Ten má v hierarchii nový samostatný komunikačný útvar – tzv. štandardnú formu, nachádzajúcu sa medzi spisovným jazykom a nespisovnými útvarmi národného jazyka. Nová stratifikácia zohľadňuje sociolingvistické, resp. komunikatívne kritériá, ale je odbornou komunitou prijímaná s výhradami. Svedčí o tom diskusný príspevok F. Kočiša *Štruktúrna stratifikácia jazyka ako základ teórie spisovného jazyka* v Slovenskej reči (1984, s. 37 – 48). Autor nepripúšťa vymedzenie štandardnej a subštandardnej formy národného jazyka ako samostatných útvarov a požaduje dôsledne uplatňovať štruktúrne hľadisko: „Tak ako pri základnom výskume jazyka sa primárne uplatňuje systémové, resp. štruktúrne hľadisko, aj pri stratifikácii jazyka pokladáme za nevyhnutné uplatňovať toto systémové hľadisko. Uzuálne (komunikačné) kritériá pri vymedzovaní jednotlivých foriem národného jazyka a vôbec pri stratifikácii jazyka môžu slúžiť iba ako sekundárne“ (Kočiš 1984, s. 47). V tomto názorovom strete¹² môžeme hľadať začiatky domácej vnútrovedeckej diferenciacie na systémovolingvistický a sociolingvistický názorový prúd.

Prvým textom s použitím výrazu *sociolingvistika* v SR je rozhľadový článok S. Šokovej¹³ *Základné otázky sociolingvistiky* z roku 1982 (s. 33 – 40). Autorka v ňom predstavuje „novú vedu, ktorá stojí v popredí záujmu svetovej lingvistiky“ (s. 33), približuje genézu disciplíny, ktorej status sa len formuje. Zatiaľ nie je jasné,

¹⁰ V českom jazykovom prostredí sa k tomu vyjadroval napr. V. Skalička (1975), J. Průcha (1973), v Poľsku (rezervovane) napr. W. Lubaś (1979).

¹¹ Sociolingvistika je tu definovaná ako „jazykovedná disciplína skúmajúca spoločenské podmienky jazykovej komunikácie, vzťah jazyka a spoločnosti, vzťah používateľov k jazyku (1979b, s. 157). Spomínaná je aj v Horeckého *Základoch jazykovedy* (1978).

¹² Prehľad diskusie na túto tému prináša kap. 6. v štúdiu M. Ološtiaka – J. Wachtarczykovej – M. Gladiša v tomto čísle.

¹³ Táto autorka (ešte pod priezviskom Mátejová) v roku 1979 v SR publikovala recenziu na ruský sociolingvistický zborník *Socialno-lingvističeskije issledovanija* (1976), ktorý obsahuje aj príspevky popredných sociolingvistov (W. Labow, A. D. Švejcjer, D. Hymes) a používa termíny *sociolingvistika*, *sociolingvistický*.

„či je sociolingvistika veda, vedná disciplína, vedná oblasť, resp. oblasť vedeckých výskumov, alebo prístup, metóda výskumov a spracovania problematiky jazyka“ (s. 33). A ak je veda, tak či je syntetizujúca a integračná, alebo len parciálna s relatívnou platnosťou svojich zistení? Autorka sa prikláňa k rozlišovaniu medzi sociolingvistikou, ktorá je orientovaná primárne na jazyk v sociálnych súvislostiach, a sociológiou jazyka, orientovanou viac na spoločenské javy odrážajúce sa v jazyku. Už tam sa prejavujú snahy rozlíšiť aj makro- mikro- úrovne skúmania týchto javov, snahy zosystematizovať a sprehľadniť (zobjektivizovať) prístupy k novej disciplíne.

Článok je presvedčivý a nepochybuje sa v ňom, že aj keď sociolingvistika vznikla ako produkt vzťahu sociológie a jazykovedy, má natoľko podnetné pohľady a vlastnosti, že sa stáva neprehliadnuteľným aktivátorom vedeckého myslenia o javoch ako sú bilingvismus, diglosia, sociálne a profesionálne nárečia, jazyk sociálnych spoločenstiev, jazyk mesta, vidieka, jazyk menšín, jazykové plánovanie, jazyková situácia, jazyková politika či kultúra jazyka (s. 38).

V 80. rokoch sa aj v slovenskom jazykovednom prostredí začína prejavovať paradigmatická zmena prinášajúca komunikačno-pragmatický obrat v jazykovednej reflexii. Znamená to prerastanie objektivistického a systémového prístupu k interpretácii jazykových javov (dané imperatívom objektívneho vývoja jazyka prostredníctvom zákonitostí ako najvyšších princípov všeobecnosti s dôrazom na celosť a jednotu národného jazyka) do empaticko-komunikačného prístupu skúmajúceho subjektu, ktorý vyhodnocuje jazykové javy z hľadiska potrieb používateľa jazyka. Dochádza k zmene optiky – v zornom poli nedominuje len všeobecný ideálny používateľ jazyka, ale figuruje v ňom nesúrodá množina komunikantov z rozličných jazykovo-sociálnych prostredí (lingvosociet) s odlišnými komunikačnými potrebami. Postupne sa relativizuje striktný cieľ synchronnej dynamiky jazyka – optimalizácia jeho systému a legitimizujú sa aj neteleologické (živelné a neústrojné) zmeny (napr. preberanie cudzích slov, výnimky a varianty) ako výraz prirodzenosti jazyka. Pri opise synchronného stavu jazyka rezonuje nielen otázka, aké zmeny a tendencie v jazyku prebiehajú, ale aj v akom sociálnom prostredí sa generujú, aké potreby komunikantov odrážajú. Princíp jazykovej zmeny nie je daný vnútornými zákonitosťami jazyka, ale odvodzuje sa z jazykovej interakcie komunikantov (Dolník 2009, s. 186).

V intenciách komunikačného prístupu k jazyku sa pohybuje výskumný projekt *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* riešený v JÚLŠ SAV v 80. rokoch minulého storočia (porov. Buzássyová – Bosák 1984). Jeho riešitelia namiesto tradičného dichotomického hodnotenia výrazových prostriedkov na osi spisovné – nespisovné zavádzajú jemnejšiu opozíciu neutrálne – príznakové. Pohyb v slovnej zásobe sledujú v rámci rozsahu a hierarchie komunikačných sfér a vymedzujú koexistujúce, hoci protikladne pôsobiace tendencie (intelektualizačné a demokratizačné).

SR od počiatku projektu uverejňuje texty s novým, komunikačno-pragmatickým prístupom, ktorý obsahuje už štúdiá J. Bosáka *Hovorovosť ako dynamický faktor* (1984, s. 65 – 73). Autor za hlavné dynamizujúce faktory súčasného rozvoja slovenčiny považuje „jazykové prostriedky používané predovšetkým v profesijnej a záujmovej oblasti, menej v priateľskom a rodinnom prostredí“ (s. 69), čím upriamuje pozornosť na neoficiálne komunikačné sféry a hovorový štýl, doposiaľ stojace na okraji záujmu lingvistov (v dôsledku doterajšej fixácie sa na vzorovú rečovú prax a jazyk beletrie). Za zdroj dynamiky pri obohacovaní slovnej zásoby jazyka považuje odlišné potreby komunikantov, ktorí sa prispôbujú konkrétnej sociokomunikačnej situácii a využívajú výrazové prostriedky prirodzené a adekvátne pre daný typ sociálnej interakcie. Odlišuje jazykové prostriedky verejnej a privátnej sféry a vymedzuje protiklad oficiálnosť – neoficiálnosť. Autor nehovorí o sociolingvistickom prístupe, ale predmet jeho záujmu je sociolingvistický – sociálne a situačne podmienené varírovanie jazyka a rozširovanie chápania hovorovosti ako živej jazykovej sily tryskajúcej nie z prostredia dialektov, ale zo sociolektov. V tom istom čísle sa k J. Bosákovi svojím opisom hovorových výrazových prostriedkov pridáva S. Šoková (*Slangové a hovorové názvy niektorých objektov a lokalít v Bratislave*, 1984, s. 79 – 84). Všíma si pomenovania bratislavského mestského priestoru, ktoré odrážajú tendencie k dynamizácii a ekonómii jazyka pri skracovaní vlastných mien a ich slangovej modifikácii (napr. *Šafárikovo námestie* → *Šafko*, sídlisko *Štrkovec* → *Štrkáč*).

Dôležitým momentom v etablovaní sociolingvistických metód v slovenskej jazykovede bola konferencia o jazykovej politike a jazykovej kultúre v roku 1985. Jej priamy priemet na stránkach SR, článok *Jazyková politika a jazyková kultúra v socialistickej spoločnosti* uverejnený v roku 1986 (s. 135 – 142) je anonymný, ale zásadný a programovo ladený. Diplomatically sa snaží vyhovieť všetkým – požiadavkám socialistickej spoločnosti, jazykovednej tradícii aj inovácii: „Pri základnej orientácii na spisovnú formu slovenčiny je potrebné súčasne poukazovať na diferenciáciu jazykovej komunikácie podľa sociálnej situácie i podľa cieľa komunikácie“ (s. 141). Autor očakáva ďalšiu gradáciu a rozširovanie výskumu: „zvýšia sa nároky na výsledky základného výskumu spisovného jazyka a národného jazyka a bude potrebný dôkladný sociolingvistický výskum používateľov národného jazyka a spisovného jazyka osobitne.“ (s. 142). Tento typ výskumu sa tak oficiálne dostáva medzi potreby a úlohy slovenskej jazykovedy.

Prvým textom s explicitným označením sociolingvistický je článok K. Buzásyovej (1988, s. 269 – 282) *Jazyk v románe A. Bednára Ako sme sušili bielizeň. (Sociolingvistický príspevok ku skúmaniu postojov k jazyku)*. Autorka na konkrétnom texte objasňuje pôsobenie spisovateľa na čitateľa z hľadiska sугerovania postojov k jazyku v literárnom diele a využíva pri tom koncept sociálnych rol (vychádzajúc zo sovietskych a poľských sociálnych vied), ktorý aj teoreticky približuje. Roz-

lišuje sociálnu rolu jednotlivca na troch úrovniach: 1) ako rolovú preskripciu vzťahujúcu sa na spoločenské, resp. skupinové vedomie, 2) ako interiorizovanú rolu vzťahujúcu sa k individuálnemu vedomiu v určitom situačnom pláne, 3) ako verbálne konanie jednotlivca v situačnom pláne (s. 270).

Článok je výnimočný svojím synergickým efektom, na ktorý sa zložilo: a) použitie nového výstižného konceptu sociálnej roly a novej terminológie, b) zadefinovanie tohto konceptu a ťažiskových termínov, c) atraktivnosť jazykového materiálu (sugestívna reč autorského subjektu románu), d) výstižná a rozsiahla exemplifikácia z textu románu, e) prenikavá interpretácia pasáží vo funkcii rolovej preskripcie, d) originalnosť zistení (paradoxy dobovej situácie). Autorka zo „sušenia bielizne sociolingvistickými očami“ (analýzy textu románu) dokázala vypozerovať svedectvo o jazykovom vedomí jednotlivca ovplyvňujúceho spoločenské jazykové vedomie čitateľov: „Autorove negatívne postoje k niektorým javom funkčnej diferenciacie (rozdielneho fungovania v rozdielnych komunikačných sférach) svedčia zároveň o tom, že bežní používatelia jazyka, ale často aj profesionálni používatelia jazyka (redaktori, spisovatelia, prekladatelia) si niekedy s istými pochybnosťami kladú otázku, či slovenčina je dostatočne rozvinutý a kultivovaný jazyk schopný bezporuchovo spĺňať všetky komunikačné potreby, ale keď sa v skutočnosti stretnú s funkčnou diferenciáciou jazykových prostriedkov, cítia sa ňou zaskočení, nie sú celkom pripravení ju prijať, vidia v nej zásah do jednotnosti, celistvosti a azda aj do identity nášho národného jazyka.“ (s. 280 – 281). Príspevok odhaľuje rozpornosť postojov k jazyku, ktorú vyvoláva fungovanie jednotlivca v rôznych sociálnych rolách s rôznymi kódmi a v rozličných komunikačných situáciách – volanie po slobodnom prejave a zároveň slabá tolerancia slobodného prejavu iných. Tento používateľský paradox nielenže nezapadol, ale intenzívnejšie pôsobí aj v súčasnosti.

4.2. EMPIRICKÉ VÝSKUMY ZO ZAČIATKU 90. ROKOV

Plnému rozvinutiu sociolingvistiky v slovenských podmienkach pomohli anketty – empirické výskumy využívajúce metódy zberu dát v sociológii, dialektológii alebo v jazykovom poradenstve, pri ktorých dochádza k priamemu alebo sprostredkovanému kontaktu skúmajúceho a skúmaného subjektu. Aj keď bol živý jazyk vždy predmetom záujmu synchronnej jazykovedy, jazykový materiál sa väčšinou získaval excerpciou písaného jazyka. Zásluhou metodickej inovácie lingvisti prijímajú úlohu spoluaktérov situácie, ktorú skúmajú. Vstupujú do interakcie s používateľmi jazyka, zostavujú dotazníky, formulujú otázky, stimulujú konverzáciu, účinkujú v dialógu. Na získanom materiáli pozorujú náplň sociálnych rol, pričom sa svojou rolou zaraďujú do statusovej štruktúry výskumu. Vlna empirických výskumov v začiatkom 90. rokov priniesla nielen množstvo nových informácií o jazyku od jeho používateľov a množstvo pozoruhodných interpretácií, ale aj otázku miery aplikovateľnosti

týchto metód a relevancie ich výsledkov. Skúmajúci subjekt svojou interakciou s objektom výskumu vždy nejako determinuje jeho výpoveď, takže výsledok je nielen rekonštrukciou jazykovo-sociálnej reality, ale túto realitu priamo spoluvytvára. Vo výsledkoch empiricky zameraných bádání publikovaných v SR prevažuje pozitívny efekt interakcie s jazykovou praxou, ale objavujú sa aj úvahy o potrebe kombinácie tradičných a interaktívnych metód v jazykovede (sprostredkovaných a bezprostredných), a tým aj kombinácie jazykových zdrojov (hovorené – písané komunikáty). Osobitne vymedzujeme tieto empirické výskumy zo začiatku 90. rokov preto, že predstavujú prvú a metodologicky najkoherentnejšiu vlnu variačnej sociolingvistiky s typickým korelačným prístupom. Spočíva v tom, že závislé jazykové premenné (jazykové prvky a štruktúry) objektu výskumu sú usúvzťažňované s nezávislými aspektami sociálnych štruktúr (veková, rodová, triedna atď. príslušnosť). Neskôr sa sociolingvistické prístupy v článkoch SR metodologicky aj objektívne (tematicky) diferencujú a rozlične kombinujú.

K čitateľom SR sa výsledky empirického sociolingvistického výskumu (ba aj samotný dotazník) dostali prvýkrát v roku 1990, keď D. Slančová uverejnila *Anketový prieskum postojov k jazyku* (s. 3 – 19). Na teritoriálne úzkej vzorke osôb (obyvatelia Prešova), no demograficky rôznorodej (respondenti v skupinách podľa pohlavia, vzdelania, veku a iných kritérií), zisťovala postoje k spisovnému jazyku a jeho fungovaniu v spoločnosti, snažila sa identifikovať konštituenty jazykového vedomia a získať autentický obraz vnímania jazykovej situácie v Prešove. Autorke sa potvrdil predpoklad o vysokej prestíži spisovného jazyka v meste, ale ukázala sa aj silná pozícia dialektu. D. Slančová pri vyhodnocovaní ankety opísala preukázané korelácie (medzi úrovňou a typom vzdelania a praktickými komunikačnými schopnosťami respondentov, medzi ovládaním cudzích jazykov a mierou uvedomovania si hodnoty jazyka ako multifunkčného komunikačného nástroja). O dva roky neskôr svoje *Anketové sondy do bežnej komunikácie v meste* (s. 10 – 19) publikoval V. Patráš. Výstižne v nich definoval mesto ako „sociálno-ekonomický parcelát“ a jeho jazyk ako „konglomerátny útvar slúžiaci na bežný dorozumievací styk obyvateľov“ (s. 10). Skúmal hovorenú podobu jazyka v Banskej Bystrici prostredníctvom vlastného sociolingvistického dotazníka. Konglomerátny charakter mestskej reči odráža jej nehomogenitu; je daný najmä spisovnou bázou, ale zároveň aj reliktmami regionálnych dialektov, významným podielom sociolektov (najmä tzv. mestotvorných socioprofesionálnych skupín, s. 16) a prvkami cudzích jazykov (konštatuje živé uplatňovanie českých výrazov v rámci prepínania kódov).

V tom istom čase dobiehal v JÚEŠ SAV sociolingvisticky zameraný projekt *Slovenčina v súčasnej komunikácii* realizovaný prostredníctvom ankety, na zostavení ktorej sa podieľali sociologička, psycholingvistka a na jej vyhodnotení informatiči a štatistici. Jeho výsledky na stránkach SR v rokoch 1991 – 1993 prezentovali

piati z mnohých riešiteľov projektu (J. Šikra, J. Bosák, K. Buzássyová, M. Nábělková, A. Oravcová), číslo 5 – 6/1991 tak bolo prevažne sociolingvistické. Na rozdiel od prešovskej ankety tento dotazníkový prieskum bol korešpondenčný, cielil na vekovo a sociálne diferencované skupiny osôb z celého Slovenska a obsahoval otázky zo všetkých jazykových rovín. Zámerom riešiteľov bolo vykonať sondu do piatich oblastí: do jazykovej situácie súčasnej slovenčiny, komunikačnej kompetencie hovoriacich, jazykového vedomia hovoriacich, postojov hovoriacich k jazyku a do dialogickej komunikácie.

J. Šikra v štúdiu *Sociolingvistický výskum jazykového vedomia* (1991, s. 257 – 287) opísal všeobecné parametre dotazníka a v závere zdôraznil najvýznamnejšie zistenia a korelácie. Išlo o reprezentatívny výskum, keďže zodpovedaných bolo 75 % rozoslaných dotazníkov (757 z 1000). Anketa pozostávala z viacerých častí – v prvej sa identifikoval respondent podľa rôznych kritérií (vzdelanie, pracovisko, pracovné zaradenie atď.) a ďalšia obsahovala otázky otvorené (bez preddefinovanej odpovede), aj otázky uzavreté, s viacerými možnosťami. Štúdiu nepredstavuje konkrétne zistenia, no J. Šikra avizuje ďalšie príspevky. Zdôrazňuje aj nestálosť tohto typu výsledkov, pretože „jazykové postoje a samotné jazykové vedomie, ako sú vyjadrené, resp. ako sa odrážajú aj v našej ankete, nie sú nerasty, ktoré stačí odkryť a vydolovať, ale ide o jazykovospoločenské vzťahy, ktoré sa stále menia, aby vyhoveli požiadavkám situácie, v ktorej sa vyjadrujú“ (s. 287).

K. Buzássyová v článku *Sociolingvistický pohľad na príčiny kolísania tvarov maskulín podľa životného a neživotného skloňovania* (1991, s. 262 – 276) nadviazala svoj článok analyzujúci román A. Bednára, v ktorom sa zaznela výčitka, že: „veľmi radi všeličo zneživotňujeme“ (s. 264). Ide o kritiku kodifikáciou odporúčaných tvarov životných maskulín skloňovaných v pluráli podľa neživotných vzorov (napr. *predávajú kapry*) namiesto podľa životných vzorov (*predávajú kaprov*). K. Buzássyová v ankete vyhodnocovala dve otázky na skloňovanie názvov zvierat v pluráli a na tendenciu k zoživotňovaniu (lexémy *pes* a *kapor*), dve otázky zamerané na skloňovanie substantív reprezentujúcich sféru zneživotňovania (lexie *miláčik* a *Oscar*). Potvrdilo sa kolísanie medzi tvarmi, ale zároveň aj neochota respondentov považovať konkurenčné tvary za varianty. Autorka kriticky uzatvára (s. 275): „zmysel pre využívanie tvarov životného a neživotného skloňovania so stylistickým efektom nemožno zistiť anketovým výskumom. Anketový výskum treba preto doplniť analýzou písaných, príp. hovorených textov z rozličných komunikačných sfér.“

M. Nábělková (*Anketový výskum spájateľnosti rovnakokoreňových prídavných mien*, 1991, s. 276 – 287) využila anketu na výskum variantnosti rovnakokoreňových adjektív ako prejavu pôsobenia lexikálnej normy a javu, ktorý vyvoláva u používateľov neistotu. Pomocou testu spájateľnosti sa snažila získať obraz jazykového vedomia respondentov pri problémových koexistujúcich rovnakokoreňových adjek-

tívnych skupinách (napr. *operačný/operatívny, profesijný/profesiový/profesionálny, pondelkový/pondelňajší, stolný/stolový* atď.). Priebežne uvádzala respondentmi preferované tvary, ale podobne ako K. Buzássyová kriticky hodnotila obmedzenia ankety oproti spontánnemu jazykovému správaniu.

A. Oravcová v článku *Postoje k jazykovému výskumu (na základe sociolingvistickej ankety)*, s. 288 – 294) vyhodnocovala odpovede respondentov na otázku, čo verejnosť očakáva od jazykovedcov, aké javy by podľa respondentov mali jazykovedci zisťovať v anketách. Ukázalo sa, že „prevažuje požiadavka skúmať živý jazyk, teda používanie jazyka a jeho fungovanie v komunikácii“ (s. 293). Ľudia by uvítali opis jazykovej situácie (kto, ako, kde rozpráva), výskum verbálneho správania (či používatelia jazyka ovládajú spisovný jazyk) a zisťovanie postojov k jazykovým otázkam.

Ďalší z výstupov anketového prieskumu – *Sociolingvistická interpretácia niektorých morfológických variantov I., II.* od J. Bosáka (1992, s. 336 – 345; 1993, s. 15 – 21) sa týkal zisťovania používateľských preferencií pri morfológických variantoch (napr. *záujemcovia – záujemci, čašníčiek – čašníčok*). Autorove zistenia identifikujú preferované tvary, rozpoznávajú produktívne tendencie a zdôrazňujú frekvenčné hľadisko ako relevantné pre kodifikačnú prax: „Ak je výskyt nekodifikovaných tvarov frekvenčné aj sociálno-komunikačne výrazný, treba ich uvádzať aj v kodifikačných príručkách“ (s. 345).

Anketový prieskum z prelomu rokov 1989/1990 dal odpovede aj na položené otázky z oblasti výslovnosti cudzích slov. J. Šikra v štúdiách *Výslovnosť niektorých prevzatých slov zo sociolingvistického pohľadu I., II.* (1992, s. 79 – 87, s. 193 – 201) vyhodnocoval výslovnosť ôsmich bežných výrazov (*kontajner, futbal, laser, loggia, aids, smena*) a dvoch exkluzívnejších (*pointa, koktail*). Vo výsledku autor pripustil, že pri každom výraze vstupujú do adaptačného procesu viaceré faktory a nedá sa hovoriť o jednej všeobecnej tendencii a že anketa pri zisťovaní výslovnosti slov „azda nie je najdôležitejšou formou skúmania“ (s. 200).

Postupne okruh autorov aj tém prerástol projekt Slovenčina v súčasnej komunikácii, jeho riešitelia pokračovali v opise ďalších javov a do publikovania sa zapájali aj ďalší autori. A. Oravcová v článku *Sonda do vedomia jazykových redaktorov* (1992, s. 87 – 93) vyhodnocovala (nekultivované) jazykové vedomie redaktorov istého spoločenského žurnálu na základe jazykovej úrovne publikovaných textov, pre ktorú jej ako indikátor stačil vysoký počet chýb. Prvú sondu do sociolingvistiky orientovanej syntaxe (problematiky komunikačných typov viet) predstavila J. Nižníková v štúdiu *Dotazníkový prieskum vyjadrovania rozkazu a žiadosti v slovenčine* (1992, s. 277 – 284). Skúmala spôsoby formulovania žiadosti/rozkazu (napr. požiadať susedov, aby prevzali poštu). Vypozorovala „tendenciu nahrádzať strohý imperatív inými, zdvorilejšími formálnymi prostriedkami v troch základných typoch výzvo-vých výpovedí: imperatívnej, zdvorilostnej a návrhovej“ (s. 283) a s tým súvisiacu

bohatú škálu výrazových prostriedkov na zmiernení rozkazu. Pripustila, že zvolená anketa neráta so zisťovaním vetnej melódie, preto komplexný opis témy si vyžiada aj intonačnú charakteristiku viet realizovaných v ústnych prejavoch.

Empirické výskumy zo začiatku 90. rokov nášho storočia najlepšie vyjadrovali razantný nástup sociolingvistiky do slovenskej jazykovedy. Stelesňovali autentickú skúsenosť s novým typom metódy, hľadanie optimálnych postupov, objektov a súvislostí v nazeraní na to, ako sa jazyk v spoločnosti vyvíja, ako varíruje, aké sociálne faktory o varírovaní rozhodujú. Vďaka tejto skúsenosti pomerne skoro aj v slovenskej sociolingvistike ustúpil do úzadia korelačný princíp, typický pre prvú fázu výskumov variačnej sociolingvistiky a do popredia sa dostáva kontext sociálnej a komunikačnej situácie. Popri variačnom modeli sociolingvistiky sa vytvára a presadzuje interakčný model.

4.3. MAKROSOCIOLINGVISTIKA

V protiklade k mikrosociolingvistike, ktorej predmet záujmu sa vzťahuje na menšie sociálne skupiny, bezprostredné sociálne interakcie, špecifické sociálne prostredia a na ich jazyk či komunikačné zvyklosti, stojí makrosociolingvistika, ktorá je orientovaná na väčšie a heterogénne sociálne formácie, na spoločný a oficiálny jazykový kód, jeho normy a komunikačné konvencie, ktoré sú celospoločensky záväzné. Makrosociolingvistické príspevky sa zvyčajne týkajú teoretických otázok samotnej disciplíny, jej metód, terminológie, všeobecne vzťahu jazyka a spoločensva a všetkých prvkov sociolingvistickej objektácie (sociálnych procesov, vzťahov aj útvarov, konvencií). K centrálnym témam makrosociolingvistiky v slovenskom jazykovednom prostredí môžeme zaradiť sociálne aspekty teórie spisovného jazyka, princípy a stratégie jazykovej politiky, jazykový manažment (otázky štandardizácie a kodifikácie jazyka), interdisciplinárne reflexie o vzťahu sociológie a jazykovedy, ako aj o vzťahy sociolingvistiky a iných jazykovedných disciplín (najmä vzťah k dialektológii a formovanie subdisciplín ako socioonomastika alebo socioštylistika).

SR zohrala dôležitú úlohu ako diskusné fórum na prelome storočí, keď slovenskú vedeckú komunitu (opäť) polarizovali otázky spisovného jazyka, jeho teórie, normy, kodifikácia a zákon o štátnom jazyku SR, ale predovšetkým vhodnosť a legitimita prístupov k ich riešeniu. Išlo o diskusiu, ktorá testovala schopnosť vedeckej argumentácie a vnútrovedeckej názorovej tolerancie. Vtedajšie polemiky dokladajú, že časopis dával príležitosť všetkým, ktorí sa chceli zapojiť do diskusie a akceptoval aj emotívne ladené príspevky.

4.3.1. Konflikt paradigiem (tradičná lingvistika vs. sociolingvistika)

Vlna sociolingvisticky orientovaných výskumov, ktorá priniesla ďalšie vymedzovanie sa sociolingvistiky voči dialektológii a exponovanie sociolingvistických

prístupov ako tých moderných, ktoré prekonávajú obmedzenia iných, najmä tradičných dialektologických výskumov, pôsobila na členov slovenskej jazykovednej komunity aj iritujúco. Článok I. Ripku *Metodické aspekty terénnych výskumov (O vzťahoch dialektológie a sociolingvistiky)* (1993, s. 193 – 201) chcel pripomenúť prvotnosť empirického výskumu dialektov pre rozvoj slovenskej sociolingvistiky, spoločný objekt záujmu (používateľ jazyka v konkrétnej komunikačnej situácii), moderné heuristické metódy terénneho dialektologického výskumu a okolnosti spojené s ich uplatňovaním. Preto aj keď „tradičné teritoriálne dialekty v súčasnosti strácajú svoju sociálnu bázu; reštruktúracia sociolingvistického archisystému jazyka stavia do pozície dominujúcej existenčnej formy spisovný jazyk“ (s. 200), nemá to znamenať, že aj sociolingvistika sa má stať dominujúcou existenčnou podobou jazykovedy.

Koncom 90. rokov sa na stránkach SR rozvinula diskusia o uplatňovaní pravidla o rytmickom krátení v súčasnej slovenčine v súvislosti s inováciou kodifikačných diel¹⁴ a pravopisných pravidiel, podľa ktorých sa skracaie dĺžka v prípone *-ár*, pred ktorou stojí slabika s dvojhĺaskou (*mliekar*). Táto diskusia neskôr prerástla do ideového sporu, do sporu o chápanie systému a systémovosti v jazyku a o zmysle a podobe jazykovej kodifikácie.

Iniciačný článok *Najnovšie zmeny v oblasti kodifikácie rytmického krátenia v spisovnej slovenčine* uverejnil L. Dvonč v SR v roku 1997 (s. 218 – 226) a o rok neskôr naň nadviazal príspevkom *Rytmické krátenie v spisovnej slovenčine* (1998, s. 291 – 299). Vyjadril v nich nesúhlas s niektorými pravopisnými zmenami: „Nadzávame sa, že ich nebolo potrebné uplatniť. Podľa nášho názoru tieto zmeny nie sú v súlade s vývinovými tendenciami v oblasti rytmického krátenia v spisovnej slovenčine, ako sa v tomto slovníku predstavujú, ale sú práve v rozpore s týmito tendenciami alebo smerovaním v tejto oblasti“ (1997, s. 226). Článkom *Smerovanie rytmického zákona* (1998, s. 230 – 237) reagoval J. Kačala, obhajoval správnosť a prínos týchto kodifikačných krokov v zmysle upevňovania systémovosti a kritizoval argumentáciu L. Dvonča („poznávací hodnota tejto Dvončovej teórie je veľmi nízka“, s. 233) a vyostřil postoje do protikladu („je to vlastne takmer všetko naopak“, s. 233).

Redakcia SR vtedy vyzvala celú odbornú verejnosť na pripojenie sa k diskusii a iniciovala tak rozsiahlu teoreticko-metodologickú debatu o jazykovom systéme a kodifikácii. Z pravopisnej problematiky sa stáva (aj) sociolingvistická téma po článku J. Dolníka *Jazykový systém a kodifikácia* (1999, s. 106 – 113). V ňom zafinoval základný rozpor (s. 107) v prístupe k jazyku medzi reflexívnym uvažovaním o jazyku (reflexívna logika mimokomunikačného pozorovateľa) a pragmatickým

---

¹⁴ Ide o Pravidlá slovenského pravopisu z roku 1991 a 1998 a o 3. doplnené a prepracované vydanie Krátkeho slovníka slovenského jazyka z roku 1997. Už PSP 1991 obsahujú skracovanie prípony *-ár*, ale iba po jednoduchej (nie dvojhĺaskovej) dĺžke. Až PSP 1998 zavádzajú skracovanie prípony *-ár* aj po dvojhĺaske.

uvažovaním (pragmatická logika komunikantov). Prípád „*mliekar/mliekár*“ otvára otázku, prečo by sa jazykovej praxi malo vnucovať reflexívnologické hľadisko a supersystémový tvar *mliekar* a uprednostňovať ho pred pragmatickologickým vnímaním jazyka a bežne používaným tvarom *mliekár*. Na všeobecnú (makrosociolingvistickú) úroveň posúva tému ťažká otázka – aké chápanie jazykového systému v slovenskej lingvistike je adekvátne, ktoré lepšie zodpovedá jazykovej realite? A má sa táto realita formovať podľa ideálneho systému, alebo možno pripustiť vo vedeckom koncepte jazykového systému aj nepravidelnosti, výnimky a rozličné variácie?

Voči pragmatizmu uplatňovanému v sociolingvistických prácach a v reakcii na spomínaný článok J. Dolníka sa ohradil Á. Král' (*O prístupoch k spisovnej slovenčine a k diskusii o nich*, 2000, s. 304 – 309): „Odmietol som pragmatizmus, resp. „pragmatizmus“, ktorý dnes ovláda široké kruhy našej spoločnosti, ktorý sa v slovenskej spoločnosti prejavuje aj vo vzťahu k spisovnej slovenčine a ktorý by niektorí chceli vidieť aj ako novú, všedefinujúcu orientáciu slovenskej jazykovedy“ (s. 306). Á. Král' nepovažuje opozíciu pragmatická vz. nepragmatická lingvistika za vhodnú na charakterizáciu vtedajšej slovenskej jazykovedy a nepozoruje, že by tradičnej jazykovede u nás chýbal pragmatický rozmer. Ohradzuje sa voči viacerým formuláciám J. Dolníka: „Ako pomýlenú absurdnosť odmietam výrok o možnosti, že „prežívame niečo ako teoreticko-metodologickú xenofóbiu“ alebo že sme v zajať abstraktno-systémovej koncepcie a že tu nie je ďaleko ku gnozeologickému fundamentalizmu“ (s. 308). J. Dolník vo svojich reakciách (*O prístupoch k spisovnej slovenčine*, 2000, s. 149 – 155; *Ku kritike reflexívnologického prístupu k spisovnému jazyku* 2000, s. 214 – 220) usudzuje, že zdrojom nepochopenia a výhrad voči pragmatizmu v jazykovede je samotný pojem pragmatizmu vyvolávajúci negatívne asociácie. Priznáva, že „keď som hľadal oporu pre pragmatický prístup v domácej literatúre, našiel som ju popri výkladoch vynikajúceho mysliteľa J. Horeckého práve – čo je výsostne zaujímavé – u Á. Král'a. Už niekoľkokrát som vyzdvihol jeho dômyselné uplatnenie komunikačného a extrakomunikačného prístupu pri objasňovaní podstaty unilaterálneho a bilaterálneho chápania jazykového znaku. Komunikačný prístup smeruje k lingvistickej pragmatike“ (s. 154). J. Dolník definuje aj jeho opak: „Nepragmatická koncepcia je založená na tom, že sa vychádza z abstraktného jazykového systému, ktorý poznáme z opisov systémovej lingvistiky“. Na záver zdôrazňuje, že „lingvistickopragmatická koncepcia nie je negáciou abstraktnosystémovej koncepcie v tom zmysle, že na výsledky výskumu jazykového systému treba zabudnúť, lebo sú prekonané. Jej východiskom nie je negácia, ale úsilie o poznanie systému v živej realite“ (s. 155).

V tom istom čísle F. Kočiš (*Sociolingvistické „prepínanie kódov“*, 2000, s. 295 – 303) reaguje na recenziu knihy J. Findru *Jazyk, reč, človek* (1998) od S. Ondrejoviča (1999, s. 359 – 363). Ironizujúco komentuje „sociolingvistické prepínanie

kódu“ a ohradzuje sa voči sugescii, že „niektorí jazykovedci (medzi nich zaiste patrím i ja) majú podľa S. Ondrejoviča zúženú optiku a v slovenskom jazyku vidia iba tú integrálnu časť národného jazyka čiže spisovný jazyk“ (s. 298). Argumentuje dlhou (a nedoceňovanou) genézou starostlivosti o spisovný jazyk a vyslovuje presvedčenie o nevyhnutnosti regulovania jazykovej praxe vzhľadom na „havarijný stav jazykového vedomia“¹⁵. Sociolingvistom vyčíta, že nerozumejú potrebám jazykovej kultúry a že preceňujú „múdroť jazyka“ a jeho schopnosť samoregulácie. J. Findra uvedený text považoval za „vybavovanie si účtov so sociolingvistami“ a v príspevku *Jazyk v komunikácii: dynamika vývinu, či ohrozenie?* (2001, s. 91 – 107) zdôraznil nevyhnutnosť prepínania kódu ako základu adaptívneho komunikačného správania. Odmietol výhrady F. Kočiša ako filipiku, zopakoval presvedčenia o životaschopnosti slovenčiny aj bez inštitucionálnej ochrany a odvolávajúc sa na J. Bosáka dodal, že systémový a komunikačný prístup nie sú v príkrom protiklade. Názorová konfrontácia medzi J. Kačalom a J. Dolníkom však potvrdila, že v protiklade sú, že každá argumentačná pozícia má svoje racionálne jadro a opodstatnenie, ale že odlišnosť a principiálnosť stanovísk neumožní zhodu v diskutovaných otázkach.¹⁶

V jadre ich výmeny názorov stál konflikt paradigiem a ukázal nezmieriteľnosť postojov, ale aj obmedzené možnosti dialógu a nepravdepodobnosť vzájomnej zhody. J. Kačala v článku *Kodifikačný postoj a jazyková kultúra* (2000, s. 11 – 21) oponuje predstave J. Dolníka (1999, s. 112), že „kodifikácia je adekvátne, keď zodpovedá konkrétnej jazykovej realite“. Považuje to za veľmi zjednodušené a vecne neodôvodnené, pretože „jazyková realita je veľmi rôznorodá, zložitá a často protirečivá, a už preto sama osebe nemôže rozhodovať o adekvátnosti kodifikácie a kodifikátorovi kladie neodbytnú otázku, čo z tejto reality vybrať. Odvažujem sa povedať, že kodifikácia už pre spomenutú zložitosť a protirečivosť jazykovej reality nikdy nemôže jazykovej realite zodpovedať“ (s. 12). Znepokojuje ho aj odvolávanie sa na reálneho a živého komunikanta, pretože nie je jasné, kto to je, aké má vlastnosti a v protiklade k čomu vystupuje – či existuje aj niekto ako nereálny či neživý komunikant (s. 13). Na príklade *mliedár/mliekar* tvrdí (na základe subjektívnej skúsenosti), že podoba *mliekar* je odrazom reálnej komunikačnej praxe. Na záver svojej argumentácie kladie otázky: „Prečo J. Dolník do spisovného jazyka ako kultivovanej, kodifikovanej, celonárodnej a celospoločenskej a reprezentatívnej formy národného jazyka otvára také široké dvere, akoby sa do nej malo zmestiť všetko, čo prináša „živý“ úzus, resp. „živý“ používateľ? Uznáva potrebu kultivovania spisovného jazyka a jeho používania v reči a potrebu jazykovej výchovy v oblasti spisovného jazyka

¹⁵ Toto označenie použil F. Kočiš už v roku 1966 a odvtedy vystihuje alarmistické vnímanie jazykovedcov vo vzťahu k jazykovému vedomiu používateľov slovenčiny.

¹⁶ Prehľad ďalších príspevkov, v ktorých sa autori zapojili do tejto diskusie, prináša text M. Ološtiaka – J. Wachtarczykovej – M. Gladiša v tomto čísle.

a jeho používania?¹⁷ V ďalšom článku *O niektorých teoreticko-metodologických a osobnostných predpokladoch diskusie o spisovnom jazyku* (2000, s. 292 – 298) J. Kačala vyčíta aktérom diskusie, že sú neustálené základné pojmy diskusie, napr. „pod spisovným jazykom si zjavne predstavujú rozdielne veci“ (s. 295) a že neuvážlivo narábajú s pojmom purizmus (nálepkovanie niekoho ako puristu považuje za lacné terminologické diskriminovanie jazykovedca stojaceho na inej kodifikačnej platforme). Za nepredstaviteľný považuje napr. tolerantnejší prístup k bohemizmom v slovenčine.¹⁷

J. Dolník sa snaží vrátiť diskusii neutrálny a konštruktívny ráz a pripomína podstatu sporu v príspevku *K teoreticko-metodologickej diskusii o spisovnom jazyku* (2002, s. 30 – 35). Jeho základom je otázka adekvátnosti teórie spisovného jazyka vo vzťahu k regulatívnej (kodifikačnej) praxi na Slovensku. Z troch možných odpovedí¹⁸ sa explicitne neprikláňa k žiadnej, ale článok celkom jasne vyznieva v prospech uplatnenia inej teórie. Pretože ak sa na rečovú prax pozeráme z hľadiska objektivisticko-teoretickej teórie, vidíme mátež nesystémových javov, ktoré si interpretujeme ako úpadok jazyka a jeho havarijný stav. Ak sa na používanie jazyka v sociálnom systéme dívame zo sociolingvistikého hľadiska, vidíme tú istú mátež, ale zohľadňujeme reálne komunikačné podmienky a na ich základe posudzujeme adekvátnosť využitia konkrétnych jazykových prostriedkov v konkrétnej komunikačnej situácii (s. 31). J. Dolník nepopiera potrebu jazykovej regulácie a jej odstránenie považuje za ďalší extrém. V ďalšej diskusii už nemieni pokračovať. J. Kačala (2001, s. 292) zas nepripúšťa zásadnú zmenu v koncepte teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry: „jestvujúcu koncepciu, hoci zďaleka nie je dokonalá, totiž niet za čo vymeniť“. Diskusiu v SR završuje J. Kačala publikujúc *Poznámky po diskusii o spisovnom jazyku* (2003, s. 296 – 298). Verí že toto „oživenie“ časopisu znamená len krátku epizódu a časopis sa vyhne bulvarizácii.

Diskusia v časopise ukázala, že požiadavka na to, aby vedecká komunita prezentovala nejakú „názorovú jednotu“, je nereálna. Zdravé fungovanie vnútrovedeckého života to ani nevyžaduje. Voľba hodnotiacich kritérií a jediného konceptu, podľa ktorého sa majú uskutočňovať regulačné zásahy do jazykovej praxe, tak prestáva byť výlučne vedeckou otázkou a stáva sa celospoločensky podmienenou vecou inšti-

---

¹⁷ „Ako nedostatok poslednej diskusie hodnotím aj to, že kultivovaným používateľom spisovnej slovenčiny, ktorí napospol rešpektujú platnú kodifikáciu spisovnej slovenčiny, sa ešte nikto nepokúsil vysvetliť to, prečo sa má terazšia už vyše dvestoročná kodifikácia a s ňou spojená tradícia spisovného jazyka a kodifikačná tradícia narušiť a aké sú skutočné dôvody za to, aby sa po dlhých desaťročiach, ba aj storočiach títo používatelia práve teraz mali vo verejných spisovných slovenských prejavoch niektorých svojich spoluobčanov vyrovnat' s výskytom „dlhodobých, rozšírených bohemizmov v ústach Slovákov“ (Kačala 2000, s. 296).

¹⁸ 1. teória je primeraná a treba ju kontinuálne rozvíjať, 2. teória nie je celkom adekvátna, treba ju revidovať. 3. teória nie je náležitá, takže ju treba nahradiť inou teóriou (s. 30).

tucionalizovanej jazykovej politiky a jazykového manažmentu, vecou moci a vplyvu. Časopis Slovenská reč umožňoval a povzbudzoval slobodné vyjadrenie názoru a prispel aj k zmiereniu. Nie však k zmiereniu samotných aktérov, ale k vnútrovedkému zmiereniu sa s takou situáciou, v ktorej sa protichodné postoje stávajú neúmerateľnými a – heideggerovsky povedané – predstavujú iný typ racionality. Postavila členov jazykovednej komunity pred otázku, ako dokážu produkty týchto odlišných typov racionality ďalej koexistovať.

Koncom nultých rokov pokračuje (aj v súvislosti s nástupom S. Ondrejoviča do roly hlavného redaktora) orientácia SR ako sociolingvistickej ústretového periodika. Znamená to upevňovanie pozície sociolingvistickej orientovaných výskumov v slovenskej jazykovede a určité preskupovanie v rámci autorskej základne medzi tromi jazykovednými periodikami (Jazykovedným časopisom, Slovenskou rečou a Kultúrou slova). Konvergencia predstaviteľov tradičnej systémovolingvistickej paradigmy k cieľom a prístupom, ktoré dodnes naplňa časopis Kultúra slova, bola prirodzeným dôsledkom predchádzajúcich diskusií. Objektivizované pravidlá redakčnej práce, nové štandardy časopisu prijaté v záujme indexácie v citačnej databáze Scopus a celkovo nižší prah tolerancie voči subjektívne ladeným príspevkom však spôsobil, že sa v SR podobná diskusia už nikdy nezopakovala.

4.3.2. Jazyková situácia

Do makrosociolingvistického tematického okruhu zaraďujeme teoreticky zamerané príspevky, ktoré reflektujú jazykovú situáciu v krajine z hľadiska používania slovenčiny, všeobecné javy a tendencie, aké sa javia na priesečníku jazyka a spoločnosti, otázky jazykovej politiky, ako aj ďalšie smery vznikajúce v rámci sociolingvistickej paradigmy. Koncom nultých rokov minulého storočia sa dostávajú do popredia otázky jazykovej kodifikácie v súvislosti s aktualizáciou¹⁹ zákona o štátnom jazyku, ktorým sa zavádza sankcionovanie porušovania ustanovení tohto zákona (pokuty). Príspevky v Slovenskej reči reagujú na tvrdšiu líniu jazykovej regulácie a povýšenie jazykovej normy na úroveň nekompromisného kritéria jazykovej správnosti. S. Ondrejovič v článku *Súčasná jazykovo-politické iniciatívy na Slovensku a živý jazyk* (2009, s. 3 – 6) spochybňuje túto mieru a formu vynucovania jazykovej správnosti a pripomína odkaz J. Horeckého: „Keď chcete ľudí vychovávať láske k jazyku, nerobte to cez represálie“ (s. 4). Je presvedčený, že jazyková situácia slovenčiny je priaznivá, že nevyžaduje sankcie ani ochranársky zákon. Mocenský akt zo strany ministerstva kultúry však stojí na presvedčení, že toto sprísnenie si vyžiadala kritická situácia v používaní slovenského jazyka vo verejnom styku“ (s. 5). S. On-

¹⁹ Zákon č. 318/2009 dopĺňa a mení starší zákon NR SR č. 270/1995 Z. z. Ďalšia aktualizácia nasledovala už o dva roky zákonom č. 35/2011, ktorý zúžil okruh sankcionovateľných povinností a znížil sadzby pokút za porušenie zákona o štátnom jazyku.

drejovič (*Slovenská výslovnosť a jej kodifikácia*, 2009, s. 219 – 230) upozorňuje na rozpor medzi tým, čo je deklarované v normatívnych textoch, a tým, čo je reálne vynucované jazykovou politikou štátu. Hoci napr. Á. Kráľ v *Pravidlách slovenskej výslovnosti* (2009) tvrdí, že „nič nemôžeme nariadiť. Môžeme a mali by sme používateľov spisovného jazyka usmerňovať“ (Á. Kráľ, cit. podľa Ondrejovič 2009, s. 224), tvrdá línia jazykovej politiky tomu nenasvedčuje. Znamená to, že v zápase o spoločenský vplyv sa v tom čase presadzujú konzervatívni lingvisti s alarmistickým pohľadom na jazykovú situáciu na Slovensku.

J. Wachtarczyková v článku *Medzi anómiou a hypernómiou v jazyku a spoločnosti* (2011, s. 195 – 213) nazerá na vtedajšiu situáciu ako na pôsobenie anómie. Všíma si mieru uplatnenia spoločenských a jazykových noriem na tzv. nomickej škále, pričom rozlišuje tri základné emočné polohy jednotlivca vyjadrujúce subjektívne vnímaný stav jazykového systému ako anómiu, hypernómiu alebo eunómiu. Anómia je v sociologickej literatúre tradične spájaná s pocitom pochybnosti, neistoty, nedostatočnosti a autorka ju vzťahuje na situáciu, keď používateľ jazyka v pravidlách a konvenciách nenachádza to, čo hľadá, resp. nachádza to, čo nezodpovedá jeho očakávaniam. Autorka vymedzuje aj hypernomickú situáciu, ktorú motivuje pocit obmedzovania, neslobody a nutnosti neprirodzenej sebaregulácie používateľa jazyka v dôsledku prísnej jazykovej normy alebo redundancie pravidiel a upozorňuje, že táto situácia bola vyvolaná uplatňovaním jazykového zákona. Hovorí o potrebe eunómie, o presadzovaní noriem, ktoré vyhovejú aj veľmi odlišným potrebám používateľov jazyka a dokážu aktivovať skrytý potenciál všetkých aktérov spoločenského života. Normami, ktoré upravujú používanie vlastných mien sa zaoberá v článku *Štandardizácia cudzích geografických názvov ako prejav adaptačného maximalizmu (na príklade Lombardia vs. Lombardsko)* (Wachtarczyková 2020, s. 212 – 226), a upozorňuje na príklad štandardizácie cudzieho geografického názvu, ktorý inštitúcia vnucuje verejnosti napriek globálnym trendom v uvádzaní exonym a vyhovujúcej jazykovej praxi.

K novším a významným sociolingvisticky orientovaným príspevkom v SR patria štúdie J. Dolníka. Príspevok *Potreba lingvistickej sociovedeckej komunikácie* (2015, s. 263 – 275) sa zameriava sa na interakciu medzi vedeckou a laickou komunitou. Ide o znalostnú interakciu, ktorá by nemala byť jednosmerná, ale participatívna a otvára otázky, ako dosiahnuť vzájomný konsenzus, implementáciu poznatkov do praxe a participáciu verejnosti na výskumných úlohách. Prirodzenou úlohou v záujme kultivácie scientistickej predispozície verejnosti je aj opis úrovni a možnosti sociovedeckej komunikácie na Slovensku. V článku *Komunikačná kultúra* (2020, s. 8 – 27) J. Dolník vidí potrebu reflektovať kultúru dorozumievania podobne ako sa reflektujú otázky jazykovej kultúry. Hovorí, že základnou vlastnosťou komunikačnej kultúry nie je dodržiavanie kodifikovanej normy jazyka, ale voľba adekvátnych

komunikačných stratégií v záujme inkluzívnej komunikácie. Za naliehavý problém vidí tendenciu deintelektualizácie, ktorá spočíva v zjednodušovaní komunikácie, so znižovaním recipientskej náročnosti a s povrchným spracúvaním stimulov. Ďalšou z aktuálnych potrieb v komunikácii medzi sociálnymi skupinami, najmä so skupinami s odlišnou znalostnou bázou alebo inými druhmi inakosti, je podľa J. Dolníka je práve inkluzívna komunikácia. V rovnomennom príspevku (2021, s. 3 – 20) autor vyjadruje presvedčenie o potrebe človeka v liberálnej spoločnosti vytvoriť si a kultivovať vlastnú inkluzívnomunikačnú kompetenciu, aby uvažoval nad svojimi komunikačnými stratégiami v závislosti od komunikačnej situácie – napr. či jeho verbálne správanie nepôsobí paternalisticky alebo nadradene, či je korektné a empatické atď. Cieľom inkluzívnej komunikácie je potvrdenie vzťahu rovnosti v intersubjektívnej aj v interskupinovej komunikácii.

Úvahy v týchto dimenziách už neodrážajú reálnu jazykovú situáciu, ale skôr konštruujú ten ideálny svet, aký by sme si priali, a tým aj makrosociolingvistické reflexie posúvajú na veľmi všeobecnú úroveň. Rozličné druhy spôsobov zachytávania (alebo konštruovania) sociálnej skutočnosti sú vždy aj otázkou hľadania zmyslu a prínosu vedeckej reflexie pre rozvoj disciplíny.

4.4. MIKROSOCIOLINGVISTIKA

Analógiu k sociológii malých skupín môžeme nájsť v mikrosociolingvistike, ktorú chápeme najmä ako typ prístupu zameraného nielen na početne menšie²⁰ sociálne skupiny, ale najmä na špecifické sociálne formácie s intenzívnou a neformálnou interakciou svojich členov, na ich komunikačné konvencie a výrazové prostriedky. K centrálnym témam mikrosociolingvistiky zaraďujeme najmä reč konkrétnych sociálnych skupín (slangy, registre, diskurzy, reč národnostných menšín, mestskú reč a generačne podmienený jazyk, resp. generačne inkluzívny jazyk, napr. reč orientovanú na dieťa). Osobitne vyčleňujeme konceptuálny okruh príspevkov, ktoré sledujú a interpretujú jazykovednú problematiku na pozadí určitého sociálneho prostredia alebo komunikačnej situácie. Je však prirodzené, že tieto okruhy sa navzájom prelínajú a odlišuje ich najmä zvolený terminologický aparát a zorné pole autorov.

4.4.1. Slang

Slang ako nespisovná varieta národného jazyka je tradičným objektom záujmu mikrosociolingvistiky. Ide o jazyk sociálnych skupín, tzn. jazyk „niekoho“²¹. Nové impulzy do výskumu slangu vnášajú práce B. Hochela (1983) a J. Bosáka (1995).

---

²⁰ Menšie vo vzťahu ku skupinám na vyššom stupni abstrakcie vymedzovaným napr. podľa kritéria národnej príslušnosti (Slováci), štátnej príslušnosti (občania SR), geografickej príslušnosti (Európania) atď.

²¹ Z angl. *s'language (somebody's language)* (podľa Popovičová Sedláčková 2013, s. 11).

Kým Hochel (1983, s. 213) pracuje s výrazom sociolekt(y) a slang chápe veľmi široko ako „súbor nespisovných jazykových prostriedkov“, J. Bosák vidí v slangoch sociálne viazanú semivarietu jazyka (1995, s. 25 – 30) vznikajúcu vrstvením špecifických jazykových prostriedkov na bázu spisovného jazyka.

Začiatok 90. rokov 20. storočia bol významný aj pre výskum slangov, ktorý od jazykovedca vyžadoval prienik do sledovaného komunikačného prostredia a prinášal mu autentickú skúsenosť a presvedčivé výsledky. V tomto období publikovali svoje zistenia o slangu a argote banskobystriční sociolingvisti. O profesijnom slangu medikov písala v SR J. Klincková (*Profesionalizmy ako špecifická vrstva lexikálnych prostriedkov*, 1990, s. 327 – 334). Za slangizmy považuje „len tie lexikálne prostriedky, pre ktoré je charakteristická expresívnosť, nestálosť (variabilnosť), prejavujúca sa v tendencii tvoriť viacčlenné synonymické rady, aktuálnosť a gestačnosť“ (s. 327). Pripomína (s. 329), že slang môže byť funkčným prvkom v komunikácii, preto nie je adekvátne vnímať ho ako dezintegračný činiteľ a podobne jeho výrazové prostriedky (napr. univerbizáty a prenesené pomenovania) nie je adekvátne hodnotiť ich len ako nespisovné (napr. *panelák*, *porážka*, *lupienka*).

Výskum argotu, ktorý na prelome 80. – 90. rokov uskutočnil P. Odaloš, predstavil v Slovenskej reči vo viacerých textoch. Najprv vyšiel *Argot v súčasnej jazykovej situácii na Slovensku* (1990, s. 233 – 238), neskôr *Poznámky o argote odsúdených* (1992, s. 289 – 297) a napokon sumarizujúci *Prehľad a problematika výskumu argotu na Slovensku* (1993, s. 235 – 243). P. Odaloš približuje zámer, metódy a rozličné okolnosti, ktoré sprevádzajú snahu preniknúť, hoci len výskumne, do komunikačných kódov podsvetia. Autor získaval jazykový materiál v bezprostrednom kontakte s osobami vo výkone trestu formou riadeného rozhovoru a zvukového dotazníka. Zameriava sa na argot asociálov a ponúka podnety na ďalšie bádania tajnej reči a tzv. sylabického kódu.

Jeden z najaktuálnejších prístupov k výskumu slangu v SR obsahuje rozsiahly text Z. Sedláčkovej *Lingvokultúrne východiská k interpretácii súčasného slangu slovenskej mládeže* (2012, s. 12 – 30). Koncentruje sa na slang 13- až 19-ročných tínedžerov ako na prirodzený výraz každodenných činností v ich špecifickom životnom štýle s cieľom nájsť „prototypické domény aktuálnej mládežníckej kultúry“ (s. 14). Autorka prináša prehľad lingvokultúrnych východísk k interpretácii slangu, rozlišuje osobitosti slangu determinované jazykovými a mimojazykovými faktormi a ilustruje ich veľkým množstvom príkladov. V jej prístupe nie je nič z dávneho pohľadu na slang cez prsty. Naopak, slang tínedžerov sa tu javí ako hravá, kreatívna reč, ktorá dokáže vzbudzovať sympatie.

Hĺbkové štúdium jazyka konkrétneho sociálneho prostredia dokáže ovplyvňovať a aktualizovať chápanie podstaty a povahy slangov. Býva príležitosťou na verifikáciu platnosti prijímaných opisov a postojov. Pri opise slangu z prostredia ochot-

nického divadla takúto možnosť využili O. Orgoňová, A. Bohunická a J. Beňová v článku *Profesionalizmus známy-neznámy* (2020, s. 28 – 41). Na príklade divadelníckej subkultúry relativizujú predstavu o „profesionalizmoch ako izolovaných pomenovaniach bez zapájania do synonymických či antonymických vzťahov“ alebo že pre ne nie je typická metafora a regionálne odchýlky. Poukazujú na jav deprofesionalizácie sociolektu a stieranie hraníc medzi zasvätenými (insidermi) a nezasvätenými aktérmi komunikačných udalostí ako tendenciou, ktorá prispieva k inkluzívnej komunikácii medzi rôznymi subkultúrami. Profesijsnú reč a jej výrazivo považujú za prostriedky tzv. graduálnej demokratizácie v spoločnosti.

4.4.2. Komunikačné prostredie

Charakteristiku sociálno-komunikačných prostredí odlišujeme od opisu slangu. Slang je viazaný na svojich používateľov, kým opis komunikačného prostredia bude širší, pretože zahŕňa nielen nositeľov slangu, ale aj ďalších aktérov, ktorí spoluvystupujú v danom prostredí, ale nemajú slangovú kompetenciu. Príkladom je opis komunikačného prostredia nemocnice (v Michalovciach), ktorý prinášajú články F. Ruščáka a J. Farkašovej (*Slovenčina v súčasnom nemocničnom komunikačnom prostredí I., II.*, 2008, s. 65 – 74; 139 – 148). Zo štúdií vidieť, že slang je len jednou výrazovou formou komunikácie v nemocničnom prostredí, ktoré obsahuje dve odlišné zóny sociálneho kontaktu. Autori vymedzujú internú zónu, prirodzenú pre slang a zmiešané, tzv. akomodačné prostredie, v ktorom dochádza zo strany lekárov k akomodácii (akomodačnému komunikačnému správaniu) prepínaniu jazyka s ohľadom na pacienta (s. 62). Ukazuje sa tiež, aké je náročné odpovedať na otázku, „aká je slovenčina v nemocničnom prostredí“, ak zisťujeme príliš široké spektrum javov (slangové slová, postoje k jazyku, k úrovni verejných prejavov, názory na chyby v slovenčine, na cudzie slová atď.).

4.4.3. Register

Termín *register* uviedla do slovenskej jazykovedy D. Slančová a chápe ho ako „sociálne podmienené konvencionalizované jazykové a parajazykové správanie“ (Slančová – Zajacová 2007, s. 154). Takéto správanie v interakcii medzi dospelými a deťmi bolo predmetom dlhodobých a intenzívnych výskumov, pričom pojem register sa uplatnil aj pri vymedzení komunikačnej stratégie nazvanej ako reč orientovaná na dieťa, resp. reč matky orientovaná na dieťa. A. Brestovičová v článku *Partikuly v reči matiek orientovanej na dieťa* (2014, s. 19 – 31) predstavuje túto reč ako základný subregister reči orientovanej na dieťa a všima si na ňom distribúciu a funkciu častíc. Na základe nahrávok autentických komunikačných situácií potvrdzuje vysoký výskyt častíc ako emocionálno-afektívnych prvkov a registrových markerov autority.

Autori SR venujú pozornosť aj takým exkluzívnym témam, ako je jazyk skupiny aktérov v rámci katolíckej cirkvi – exorcistov. M. Bodnárová v článku *Exorcistický komunikačný subregister v kontexte náboženskej komunikácie a slovenskej lingvistiky* (2019, s. 288 – 306) využila koncept komunikačného registra na zachytenie jazykových prostriedkov a komunikačných stratégií kňazov, ktorí sa venujú modlitbám za uzdravenie a oslobodenie veriacich od zlého. Neskôr opis precizovala na prejave individuálneho aktéra (*Prienik exorcistického a charizmatického komunikačného subregistra u rímskokatolíckeho kazateľa Martina Harčára*, 2021, s. 78 – 103)

Výraznú sociolingvistickú orientáciu zaznamenávajú aj onomastické výskumy v SR, ktorými prispievajú k rozvoju subdisciplíny s názvom socionomastika. K jej lídrom patrí J. Krško, ktorý integroval pojem registra do konceptu skúmania vlastných mien v komunikácii ako prieniku sociálneho a onymického priestoru. Sleduje sociálnu variantnosť komunikačných situácií, ktoré determinujú pomenovací proces a jeho výsledok – pomenovania členov sociálnych skupín (*Antroponymá používateľov sociálnej siete Facebook ako súčasť antroponymického komunikačného registra*, 2018, s. 58 – 75).

4.4.4. Diskurz

Termín diskurz je pre sociálne orientované výskumy jazyka zásadný, pretože zdôrazňuje parolový charakter jazyka a jeho používanie vníma ako sociálnu prax. Za diskurz môže byť považovaný akýkoľvek verbálny prejav, ktorý je vo vzájomnej interakcii s inými prejavmi. Užší význam diskurzu sa vzťahuje na dialóg a diskusiu ako na komunikačný proces, ale aj na výsledok tohto procesu. Diskurzy bývajú konkretizované prostredníctvom určujúcej témy a oblasti spoločenského života, v ktorej sa objavujú alebo ktorú vytvárajú (Nekvapil 2017). Tento typ chápania diskurzov ako špecifickej abstrakcie danej kombináciou tematickej orientácie a mediálnej ukotvenosti sa prejavuje napr. v štúdiu N. Kolenčikovej *Predvolebný diskurz v prostredí sociálnych sietí z pohľadu pragmalingvistiky* (2018, s. 143 – 159) Autorka v nej pripomína veľký definičný rozptyl diskurzu²² a chápe ho ako „multidimenzionálny jav zahŕňajúci na jednej strane súbor výpovedí či textov (reprezentujúcich jeho lingvistický aspekt) a na druhej strane komplex konkrétnych a jedinečných spoločenských, psychologických, kognitivistických a ďalších činiteľov, v rámci ktorých tieto výpovede či texty komunikujú a fungujú“ (s. 144). Venuje sa politickému diskurzu v prostredí sociálnych sietí, a to v čase pred parlamentnými voľbami na Slovensku v roku 2016. Analyzuje tzv. pragmatokomunikačný

---

²² a) Diskurz ako forma textu a súbor výpovedí so vzťahom k istému prostrediu, funkcii alebo komunikačnej situácii, rečová udalosť v komunikačnej situácii, b) diskurz ako prelínanie textu a kontextu, c) diskurz ako konkrétna a aktualizovaná reprezentácia rozličných aspektov sveta (s. 144).

potenciál kampaní vzhľadom na zvolené komunikačné stratégie a výrazové prostriedky jednotlivých politických strán.

Dve štúdie S. Ondrejoviča (*Purizmus v diskriminačnom diskurze I., II.*, 2020, s. 127 – 142; 2021, s. 243 – 264) sú metareflexívne. Ich objektom je tzv. diskriminačný diskurz,²³ teda taká sféra komunikácie a taký spôsob využitia jazyka, ktorý vedie k poškodzovaniu jedného zo zúčastnených aktérov. Autor vymedzuje diskriminačný diskurz v rámci aktuálnej diskusie o právach a slobodách človeka v súčasnej spoločnosti. Snaží sa pomenovať podoby, ktorými sa purizmus prezentuje v celospoločenskej diskusii o týchto právach, ale najmä vo vzťahu k používaniu jazyka. Všíma si ideológie a ich sociálne praktiky ako lingvicizmus, homogenizmus, konzervativizmus, protekcionizmus, štandardizmus, ktoré ideovo (de)formujú podstatu komunikácie, zasahujú do konvencií verbálneho správania a obmedzujú jeho prirodzenosť.

O tom, že sociolingvistické uvažovanie sa diferencuje a rozvíja v mnohých konceptuálnych líniiach, svedčí článok Z. Dobríka *Konštruovanie významov v koronavírusovom diskurze* (2020, s. 307 – 323), ktorý vychádza z idey sociálneho konštruktivismu. Jazyk je v tomto koncepte nielen nástrojom odrazu skutočnosti, ale jej spoluvytvárania prostredníctvom toho, ako konštruujú významy jednotliví aktéri spoločenského diskurzu. Autor na príklade koronavírusového diskurzu na Slovensku a v Nemecku predstavil spôsoby, akými predstavitelia inštitucionálnej moci v týchto krajinách narábali s jazykom v komunikácii s verejnosťou. Všímal si rozdiely v miere imperatívности a direktívности zo strany inštitucionálnych aktérov (a vysokú mieru imperatívности na Slovensku od začiatku pandémie oproti miernejšej dikcii v Nemecku): „Na Slovensku dominovali v jazyku inštitucionálnej moci od začiatku do konca sledovaného obdobia zo segmentu direktívnych rečových aktov príkazy, zákazy a nariadenia, ktoré sú typickejšie pre poddanskú politickú kultúru“ (s. 322). Naopak, odpor voči direktívnemu konštruovaniu významov v Nemecku pripisuje dlhšej tradícii participačnej kultúry, teda vysokej miere účasti aktérov na spoločenskom dianí a verejnej debate o tomto dianí.

4.4.5. Jazyk národnostných menšín (Slováci ako národnostná menšina)

Rozsahom nevel'ký, ale autentickosťou a erudovanosťou pôsobivý tematický okruh bilingvizmu pre SR rysuje vo svojich prácach M. Sloboda. Prepájajú sa v ňom empirické terénne sondy s aktuálnymi sociolingvistickými trendami a s kritickou reflexiou dominantných prístupov k identifikácii a charakteristike jazyka národnostných menšín. V článku *Jazyk národnostnej menšiny, idiolektné siete a biografie a venuje slovenskej menšine (Slováci v chorvátskom Iloku)* (2004, s. 15 – 36) autor ponúka nielen rozbor nahrávok zo sledovaného prostredia, ale predstavuje ďalší z možných spôsobov uchopenia jazyka národnostnej menšiny bez toho, aby komen-

²³ Téma vyplynula z riešenia projektu *Diskriminačná inštrumentalizácia jazyka* (Vega).

toval jeho úroveň. Ak sieť idiolektov považujeme za existenčnú formu jazyka, vyhneme sa stereotypizácii obrazu nositeľa jazyka, čo pomáha zrovnocenniť individuálnych a menšinových nositeľov jazyka s prototypovými nositeľmi. Dôležité je aj praktické zistenie, že autobiografické rozprávanie respondentov v tomto type výskumu prináša autentickejší a komplexnejší materiál na analýzu ako napr. anketa. Česko-slovenskému bilingvizmu sa M. Sloboda venuje v článku *Od aspektov bilingválnej komunikácie k jazykovej asimilácii a retencii: prípadová štúdia slovenskej rodiny v Česku* (2005, s. 338 – 354), v ktorom vyhodnocuje výsledky konverzačnej analýzy z prostredia (vlastnej) slovenskej rodiny v Čechách. Zisťuje, ktoré okolnosti pôsobia na aktérov diskusie pri výbere jazyka a potvrdzuje vysokú tendenciu slovenských bilingvistov k jazykovej asimilácii.

V roku 2015 zorganizovali romanistky M. Barancová a J. Bírová výskum v prostredí slovenskej diaspóry v Španielsku. Publikovaná *Sonda do života krajanov v Španielsku* (2017, s. 264 – 281) približovala zastúpenie a sociálnu charakteristiku expatov a predovšetkým odpovedala na otázku, akým spôsobom si Slováci v Španielsku udržiavajú kontakt s materinským jazykom. Zo štruktúrovaných rozhovorov vyplynulo, že prevažuje sociálna i jazyková asimilačná tendencia Slovákov. Expatri využívajú slovenčinu len v domácom prostredí, v kontakte s rodinou na Slovensku a inak väčšinou nevyhľadávajú krajanov, resp. vystačia si s účasťou vo virtuálnych komunitných skupinách na internete.

4.4.6. Jazyk mesta

Pri vymedzovaní pôsobnosti dialektológie a sociolingvistiky vzniká aj otázka, kam patrí výskum jazyka mesta. Je geograficky presne lokalizovaný, no nereprezentuje ho dialekt, ale celý diapazón variet, ktoré sa v danom urbánnom prostredí používajú. Výskumy jazyka mesta sa v Slovenskej reči prezentujú od 90. rokov a pripadajú do vlny variačnej sociolingvistiky (D. Slančová, V. Patráš), ale s jednou výnimkou – článkom *Reč staršej Bratislavy* (1992, s. 351 – 360). K. Palkovič v ňom opísal a lexikálne charakterizoval jazyk „staršej“, čiže predprevratovej Bratislavy, najmä „špeciálne bratislavské výrazy“ z rôznych vecných okruhov. Využil metódy dialektológie a terénny výskum v rokoch 1985 – 1988 založil na rozhovoroch s informátormi („Staršími“²⁴ Bratislavčanmi“), ale aj bez korelácií jeho text zachytáva dobovú výnimočnosť Bratislavy.

V línii banskobystrickej sociolingvistickej školy pokračuje L. Urbancová v článku *Morfologická rovina mestskej reči vo Zvolene* (2007, s. 87 – 104). Podľa nej je „mestská reč založená na javoch, ktoré nemajú základ ani v nárečí, ani v spisovnom jazyku“ (s. 88). Podobne ako v predchádzajúcich výskumoch z oblasti morfológie J. Bosák alebo K. Buzássyová aj L. Urbancová si všima konkurenciu tvarov

²⁴ Zachováame pravopis – písanie s veľkým začiatočným písmenom – K. Palkoviča.

slov pri mennej flexii (napr. G sg. *Bystrice/Bystrici*) alebo pri slovesnej flexii (tvary slovesa *byť* v 2. os. pl. tzv. bolkanie: „*vy ste boli/vy ste bol*). Analyzuje údaje získané bezprostredným rozhovorom a cielenými otázkami v dotazníku. Výsledok vyznieva v prospech jazykovej unifikácie, keďže sa mestská reč približuje k štandardnej variete národného jazyka ako dôsledok toho, že sa mnohé nárečové prvky z kultúrnej stredoslovenčiny dostali do spisovného jazyka a toho, že pre mladšie generácie sú prvou voľbou spisovné tvary.

Jazyka mesta sa týka aj článok J. Findru *Program výskumu rečovej praxe v ústnej verbálnej komunikácii* (2007, s. 257 – 269). Autor v ňom pripomenul prvý programovo sociologický výskum súčasného spisovného jazyka v 60. rokoch minulého storočia, ktorý bol progresívny v orientácii na jazyk mesta a na bežnú komunikačnú prax. Aj keď k syntéze zistení tohto výskumu napokon nedošlo, zapojením sa do tohto celonárodného projektu sa prakticky vyskúšali sociolingvistické metódy a položili základy napr. banskobystrickej sociolingvistickej školy v 70. – 80. rokoch minulého storočia (J. Findra, V. Patráš, P. Odaloš, J. Klincková) a tradície sociolingvistických konferencií v B. Bystrici (od r. 1991). J. Findra argumentoval v prospech pokračovania vo výskume jazyka mesta tak, aby sa zachytili charakteristické znaky reči mesta v spontánnych rečových prejavoch, teda aby sa jazyk mesta skúmal v jeho hovorenej podobe. Presne tak to neskôr urobil L. György vo svojom príspevku *Hovorená podoba slovenčiny v mestskom prostredí a stratifikácia slovenského národného jazyka* (2012, s. 151 – 163) na príklade mesta Veľký Krtíš. Mnohovrstvový a heterogénny jazykový obraz mesta chápe v intenciách V. Patráša ako „komplexnú dorozumievaciu sústavu konglomerátneho charakteru ... dynamickú prienikovú varietu, ktorá čerpá prostriedky zo všetkých útvarov národného jazyka“ (s. 159).

4.4.7. Jazyk členov sociálnych kategórií

Významný tradíciou, rozsahom aj aplikačným efektom výskumov je tematický okruh, ktorý sa koncentruje na najnižšie vekové kategórie spoločnosti, na deti.²⁵ V SR tento okruh vytvárajú predovšetkým autorky z prostredia „prešovskej školy“,²⁶ D. Slančová, J. Kesselová, Ľ. Liptáková, A. Brestovičová. Štúdie J. Kesselovej *Výstavba dialógu detí I., II.* (1992, s. 269 – 277; 1993, s. 275 – 281) približujú osobitosti dialógu detí na konci predškolského a začiatku školského veku, a to v troch typoch dialógov – v predmetovom, situačnom a sprievodnom. Za bohatý zdroj informácií autorka považuje najmä vzájomný dialóg detí v mikrosituáciách.

²⁵ Ďalšie práce o detskej reči sú zaradené do časti 4.5., keďže rozlišujeme zameranie: primárne sociokomunikačné (sledujúce všeobecné otázky komunikácie v sledovanej sociálnej skupine) a primárne jazykovedné (sledujúce konkrétne jazykovedné otázky na jazykovom materiáli skúmanej skupiny).

²⁶ Prešovská univerzita sa stala významným centrom systematického lingvistického výskumu detskej reči a reči orientovanej na dieťa (viac Slančová 2019).

Vzťahy medzi generáciami a spôsoby komunikácie so staršími ľuďmi sa dostali do popredia pri skúmaní tzv. diskriminačnej instrumentalizácie jazyka a jednej z jeho podôb – ageizmu. P. Bartalošová v článku *Akomodačno-asimilačné procesy v intergeneračnej komunikácii z pohľadu seniorov* (2020, s. 62 – 75) skúmala špecifiká komunikačnej interakcie so seniormi, ktoré spočívajú vo dvoch základných stratégiách – komunikačnej divergencii alebo konvergencii. Autorka opisuje obidva typy prístupov na základe analýzy rozhovorov. Konvergentné stratégie vyjadrujú empatiu a predstavujú adaptáciu komunikantov na potreby seniorov a divergentnými stratégiami sa medzigeneračné rozdiely zachovávajú alebo prehlbujú. Autorkine empirické výskumy potvrdili, že osoby seniorského veku sú z mnohých hľadísk heterogénna skupina a paušalizujúce predstavy o nich sú zdrojom predsudkov a neadekvátnych komunikačných stratégií. P. Bartalošová skúmala aj *Postoje seniorov k anglicizmom v slovenčine (Na základe sociolingvistickej sondy z oblasti Trenčína)* (2018, s. 292 – 310) a overovala konvencionalizovaný predpoklad o odmietavom postoji seniorov k cudzím výrazom. Na základe dotazníka vyplňaného v teréne získala autentické informácie a vyjadrenia respondentov, ktoré ukázali, že postoje starších dospelých k anglicizmom najviac ovplyvňuje faktor vzdelania a komunikačnej aktivity respondenta (napr. na sociálnych sieťach), pričom väčšina respondentov vyslovila k cudzím slovám anglického pôvodu neutrálny postoj.

4.5. VYBRANÉ JAVY NA POZADÍ KOMUNIKAČNÝCH SFÉR

Do tohto tematického okruhu zaradíme príspevky skúmajúce rozličné komunikačné sféry alebo parciálne jazykové otázky sledované a interpretované na pozadí týchto sfér. Dominantou záujmu pre skúmajúci subjekt je jazykovedná problematika (jazykováológia, procesy jazykového kódovania a dekódovania) reflektovaná v užšie alebo širšie vymedzenom komunikačnom prostredí alebo v komunikačnej situácii. Potreba získavania reálneho, teda autentického jazykového materiálu zo spontánnej komunikácie smeruje výskumnú pozornosť najmä na hovorené prejavy, dialógy v súkromnej alebo verejnej sfére. Takto zamerané príspevky zväčša vychádzajú z empirických výskumov, prinášajú obraz o reálnom fungovaní jazyka a majú praktickú využiteľnosť napr. v didaktickej praxi.

Silnú líniu v SR vytvárajú od konca 90. rokov práce Ľ. Liptákovej, J. Kesselovej, M. Bodnárovej, S. Zajacovej a A. Brestovičovej. Ľ. Liptáková (*Komunikačno-pragmatická dimenzia okazionalizmov v hovorených prejavoch*, 1998, s. 30 – 38) si všíma neuzuálne a spontánne pomenovania a typizuje ich z generačného hľadiska (deti, dospelí), z hľadiska komunikačných sfér a hodnotí ich ako jazykové inovácie s vysokou vitalizačnou funkciou a estetickou, ekonomickou či afirmatívnou hodnotou pre konkrétne komunikačné prostredie. Cyklus štúdií o fungovaní vybraných slovných druhov v komunikácii, predovšetkým v interakcii s detským používateľom

jazyka, publikovala v SR J. Kesselová. V prvej z nich *Substantíva v komunikácii (na materiáli spontánneho dialógu detí)* (1998, s. 272 – 279) približuje svet dieťaťa mladšieho školského veku, ktorý je „konkrétnym svetom vecí a bytostí, ktoré ho obklopujú“ (s. 272). Substantíva fungujú ako slovnodruhovú dominantu tohto sveta: „Približne každé desiate slovo v spontánnej detskej komunikácii je konkrétne počítateľné apelatívum a 12 dvanástich najfrekvencovanejších substantív tvoria pomenovania z najbližšieho okruhu malého človeka (*mama, voda, deň, babka, škola, kráľ, auto, rozprávka, chlapec, deti, les, ocko*) (s. 274). Autorka pozoruje silnú tendenciu u detí preferovať tie typy pomenovaní, ktoré sú najvýraznejším reprezentantom svojho druhu – konkrétne počítateľné apelatíva, čisto akostné kvalitatívno-hodnotiace adjektíva, slovesá pohybu a vlastné kauzatíva a synchronne nemotivované okolnostné adverbiá (s. 276). V nasledujúcej štúdií dospelými (*O funkcii zámen v dialogickej komunikácii*, 1999, s. 193 – 202) sa J. Kesselová zameriava na fungovanie zámen v dialogickej interakcii detí s dospelými. Opiera sa o autentické zvukové záznamy dialógov a vyhodnocuje komunikatívnu vyťaženosť jednotlivých druhov zámen v komunikácii s deťmi mladšieho školského veku, z ktorých vychádza, že práve zámená (ukazovacie, osobné a neurčité) tvoria jednu štvrtinu slov použitých v rozhovoroch. Táto autorka zhodnocuje zozbieraný materiál v ďalších analýzach sústredených na iné slovné druhy v detských výpovediach: *Častice v jazykovom systéme a v komunikácii dieťaťa* (2000, s. 257 – 269), *Status spojok v sémantickosyntaktických vzťahoch spontánneho komunikátu dieťaťa* (2002, s. 129 – 140) a *Komunikačno-pragmatický status osobných zámen v súčasnej hovorenej komunikácii* (2005, s. 129 – 141). Napokon sa dostáva k všeobecnému opisu komunikačnej kooperácie prostredníctvom skúmania spôsobu zapojenia aktérov do komunikačnej situácie – sociálnej a personálnej deixy. J. Kesselová (*Konštruovanie egocentrizmu: pragmatika – gramatika – kognícia*, 2016, s. 304 – 324) sleduje spôsob referovania na aktérov komunikácie. Sústreďuje sa na to, ako sa vytvára egocentrická perspektíva autoreferencie prostredníctvom zámena *ja* v procese ontogenézy detskej reči. Svoj výskum zakladá na audiovizuálnom materiáli zachytávajúcom dieťa (5 – 36 mesiacov) v jeho prirodzenom rodinnom prostredí. Najnovší príspevok v tejto oblasti (*Slovné asociovanie detí hovoriacich po slovensky*, 2022, s. 61 – 79) Ľ. Liptákovej sa už týka kognície a psycholingvistiky. Autorka vyhodnocuje konkrétne detské asociácie na podnetové substantíva (získané empirickým výskumom) a následne ich priraduje k jednotlivým typom asociácií (paradigmatickým, syntagmatickým, fonematickým, paronymickým). Zistenia načrtávajú podobu mentálneho slovníka a jeho štruktúry u detí.

Ďalšie rozšírenia a prehĺbenia v tomto smere, konkrétne na zvukovej rovine komunikácie s dieťaťom, prinášajú A. Mitrová – J. Sabol – D. Slančová – J. Zimmermann (*Realizácia suprasegmentálnych javov v reči orientovanej na dieťa*, 2006, s. 3 – 17). Rozličným aspektom hovorenej reči (v interakcii dospelých) predstavila

M. Bodnárová (*Terminologická reflexia komunikácie v súkromnej sfére vo vzťahu k hovorovému štýlu a jemu blízkym javom – niekoľko úvah a poznámok*, 2013, s. 174 – 186).

Pre autorov SR bola a je zaujímavá aj náboženská komunikačná sféra. Všímajú si v nej konkrétne žánre, ako napr. J. Findra (*Kázeň v priestore náboženskej komunikačnej sféry*, 2006, s. 129 – 135), alebo diskurzívne techniky, ako M. Bodnárová (*Kolektívny monológ a jeho deiktické aspekty v súkromnej a náboženskej komunikačnej sfére*, 2017, s. 233 – 248), v ktorom autorka stavia do centra pozornosti svedectvo ako primárne ústny monologický náboženský žáner (autobiografického charakteru) tematizujúci duchovnú skúsenosť veriaceho človeka.

Mnohé sociolingvistické témy a motívy sa v SR predstavujú vo svojej kontinuite, vytvárajú línie, cykly a vrstevnice poznania, no pestrosť časopisu dotvárajú články venované jednotlivostiam. Nejde pritom o krátke „rozličnosti“ s dlhou tradíciou (aké majstrovsky písal L. Dvonč), ale skôr o úzko zamerané reflexie stredného rozsahu s vysokou výpovednou hodnotou o konkrétnom jave – a s možnosťou ďalšieho zovšeobecnenia. Takým článkom je napr. *Sociolingvistická charakteristika lexémy sranda* (2010, s. 170 – 178) od M. Gavurovej, ktorá túto introspekciu vykonala na základe ankety uskutočnenej na respondentoch z okolia Prešova. Zisťovala výskyt a funkčnosť v výrazu *sranda*, ako aj postoje respondentov k tomuto slovu. Aj keď sa nepovažuje vhodné do verejných prejavov, M. Gavurová tvrdí, že je „pevnou súčasťou lexikálnej zásoby slovenčiny ako – z hľadiska expresivity a emocionálnosti – skôr pozitívne hodnotiacia lexéma. Prispievajú k tomu viaceré faktory: proces jej devulgarizácie, synchronná slovotvorná nemotivovanosť, existencia bohatého slovotvorného hniezda, ako aj zapojenie do charakteristických syntaktických konštrukcií a komunikačných kontextov“ (s. 178). Je pravdepodobné, že tieto faktory ovplyvňujú tendenciu devulgarizácie a prehodnocovania uplatniteľnosti mnohých iných subštandardných výrazov. Vo svetle sociolingvistických prístupov podobne vyhodnocuje S. Ondrejovič podoby slova *parfum/parfém* (1990, s. 304 – 308), J. Wachtarczyková pomenovania *klikat', klikanie* (1998, s. 284 – 290) a *malkáči, veľkáči* (2008, s. 316 – 318). Významnému prehĺbeniu reflexie konkrétneho výrazu pomáha komunikačno-pragmatický prístup, keď sa na daný výraz nazerá z hľadiska aktéra komunikačného aktu. *Častica „tiež“ v komunikačno-pragmatických súvislostiach* (2022, s. 89 – 109) umožňuje autorke J. Sokolovej zaraďovať ju medzi „primárne egocentrická slúžiace jednak na vyjadrenie kognitívno-pragmatického postoja hovoriaceho k výpovedi alebo ilokúcii a jednak na kontextualizáciu výpovede“ (s. 90) a pripísať jej projekčnú a metalingválnu funkciu. Z veľkého množstva príkladov autorke vyplynuli pozoruhodné zistenia o variačnom potenciáli a o zdrojových doménach fungovania častice *tiež* v komunikácii.

5. ZÁVER

Cieľom nášho príspevku bolo načrtnúť líniu sociolingvistického myslenia, ktorá sa vinula stránkami časopisu od jeho začiatkov, teda v dobách, keď atribúty *sociolingvistický*, *komunikačnolingvistický* alebo *pragmalingvistický* viali neobjavené niekde v hmlovine Tarantula. Ktojej inej jazykovednej disciplíne by však ohľad na dobovú atmosféru chýbal viac než interdisciplinárne založenej sociolingvistike? Predpokladali sme, že hlbšiemu pochopeniu evolúcie sociálne orientovaného jazykovedného myslenia u nás by prospelo pripomenutie spôsobu, akým uvažovali jazykovedci o vzťahu jazyka a spoločnosti od počiatkov časopisu Slovenská reč. Pretože ten vzťah a jeho zásadnosť si uvedomovali dobre a oddávna. Ak sa pozrieme na vznik časopisu v historickom kontexte, tak je nepochybné, že vznikol ako dôsledok určitej sociálnej potreby, stal sa prostriedkom jej napĺňania a zároveň generátorom ďalších socio-vedecko-komunikačných potrieb našej komunity. „Podnik“ menom Slovenská reč vznikol vďaka sociálnemu altruizmu slovenských intelektuálov s cieľom prispieť k upevňovaniu slovenskej národnej identity prostredníctvom odborného kultivovania slovenčiny.

V súlade s názormi klasikov slovenskej sociolingvistiky (J. Bosáka a S. Ondrejoviča) vymedzujeme a načrtávame jednotlivé vývinové štádiá tejto disciplíny tak, ako sa javia v spisbe časopisu.

Predsociolingvistické obdobie v SR pozorujeme v intervale rokov 1932 – 1955. Jedna línia predkonceptuálnych sociolingvistických úvah sa týka najmä jazyka verejne exponovaných sociálnych aktérov (spisovateľov, učiteľov, novinárov, úradníkov) a ich textov (beletrie, novín a časopisov, učebníc atď.). Druhá línia sa vzťahuje na povahu jazyka a jeho úlohy v spoločnosti. Z článkov SR sa prirodzene vynárajú okruhy interakcie jazyka a spoločnosti, v ktorých jazyk vystupuje raz ako súhrn spoločenských konvencií, ako nástroj kultúrnej práce, inokedy ako ideologická nadsťavba a napokon aj ako zbraň.

Ďalším článkom v reťazi je tzv. implicitno-leitmotivické štádium sociolingvistiky v SR (1955 – 1979), v ktorom sú sociálne aspekty jazykovedného výskumu výrazné, ale prejavujú sa skôr na pozadí dobových prác alebo v určitých leitmotívoch. Ako dominantna diskurzu sa ukazuje jazyková norma ako sociálna kategória, cieľ výskumu a odraz spoločenských potrieb. K leitmotívom patrí stratifikácia jazyka a s ňou súvisiaca prirodzená diferenciácia teritoriálnych a sociálnych nárečí a účelová antinómia jazykovej systémovosti a prirodzenosti (keďže systémovosť v jazyku neznamená jeho neprirodzenosť a prirodzenosť neznamená absenciu systémových vzťahov).

Tretím štádiom evolúcie sociolingvistického myslenia je súčasná fáza vlastnej sociolingvistiky (vymedzujeme ju od roku 1979), v ktorej sa táto vedná disciplína etabluje ako samostatná, s vlastným metodologickým, teoretickým a terminologickým aparátom, ktorý korešponduje s princípmi novej, komunikačno-pragmatickej paradigmy v jazykovede. Táto vývinová fáza priniesla skutočný boom sociálne, ko-

munikačne a pragmaticky orientovaných výskumov a textov. Vo veľmi rôznorodej skupine autorov SR a vyčlenilo niekoľko konceptuálnych okruhov, ktoré zachytávajú dôležité procesy vo formovaní slovenskej sociolingvistiky (zviditeľňovanie disciplíny u nás, empirické výskumy na začiatku 90. rokov, konflikt systémovolingvistickej a sociolingvistickej paradigmy). Konceptuálne okruhy zachytávajú aj typické objekty sociolingvistického záujmu – jazykovú situáciu, jazyk sociálnych skupín a komunikačných prostredí (slang, diskurzy, jazyk mesta, jazyk národnostných menšín, jazyk seniorov) alebo vybrané jazykové otázky sledované na pozadí komunikačných sfér. Pochopiteľne, toto členenie si nenárokuje na všeobecnejšiu platnosť ani úplnosť, pretože odráža iba výsek sociolingvistických skúmaní a jednotlivé príspevky by z pohľadu kohokoľvek iného mohli byť inak zatriedené, alebo súčasne do viacerých konceptuálnych sfér.

V obsahu najnovších čísel časopisu Slovenská reč nie je núdza o sociolingvisticky orientované príspevky. Vzťah jazyka a jeho používateľov je nevyčerateľným zdrojom podnetov pre lingvistov, ktorí sa nemusia obávať, že by niektoré leitmotívy tohto vzťahu (napr. jazyková norma, potreby používateľa jazyka) boli raz dokonale a definitívne opísané. Sociolingvistiku, podobne ako jazyk a spoločnosť, zahlučuje entropia nových podnetov, objektov, komunikačných sfér (napr. virtuálne prostredia), aktérov a komunikačných stratégií. Stále pribúda objektov, procesov a javov, ktorých reflexia zo sociolingvistického hľadiska by mohla pomôcť aj v usmerňovaní spoločenskej praxe (napr. výskum diskriminačných a dezinformačných praktík). Bolo by prirodzené, aby časopis Slovenská reč prinášal a motivoval ďalšie a hlbšie poznávanie dynamiky sociálnej a jazykovej interakcie a aby ostal silným aktérom v napredovaní sociolingvistického myslenia u nás.

Literatúra

- BOSÁK, J. (1995): Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Ondrejovič, S. – Šimková, M. (eds.): *Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny*. Sociolinguistica Slovaca 1. Bratislava: Veda, 17 – 42.
- BOSÁK, J. (1996): Dialekty a sociolekty. In: Mlacek, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca*. 25. Bratislava: Stimul, 25 – 30.
- BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. (1984): Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. In: Kačala, J. (ed.): *Obsah a forma v slovnej zásobe*. Bratislava: Veda, 107 – 116.
- CURRIE, C. H. (1952): A projection of sociolinguistics. The relationship of speech to social status. In: *Southern Speech Journal*, 18/1, 28 – 37.
- ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. – VIŠŇOVSKÝ, E. (1997): *Historické typy racionality*. Bratislava: Iris.
- DOLNÍK, J. (2009): *Všeobecná jazykoveda (Opis a vysvetľovanie jazyka)*. Bratislava: Veda.
- DVONČ, L. (1957): K otázke sociálnych „nárečí“. In: *Slovo a slovesnosť*, 18/3, 180 – 183.
- HABERMAS, J. (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns. Band 1. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- HODSON, T. C. (1939): Sociolinguistics in India. In: *Man in India*, XIX, 94.
- HORECKÝ, J. (1979): Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Ružička, J. (ed.): *Z teórie spisovného jazyka*. Bratislava: Veda, 13 – 22.

- HORECKÝ, J. – RÁCOVÁ, A. (1979): *Slovník jazykovedných termínov*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- CHOMSKÝ, N. (1957): *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- JEDLIČKA, A. (1950): Zjišťování mluvnické normy soudobé spisovné češtiny. In: *Naše řeč*, 34/7 – 8, 121 – 132.
- KRALČÁK, L. a kol. (eds.) (2015): *Ludovít Štúr. Jazykovedné dielo*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.
- KRÁTKY SLOVNÍK SLOVENSKÉHO JAZYKA (1997): Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 3., dopl. a preprac. vyd. Bratislava: Veda.
- LUBAŠ, W. (1979): Socjolingwistyka jako metoda badawcza. In: *Socjolingwistyka*, 2, 11 – 27.
- MARKOVÁ, I. (2001): Základné pojmy teórie sociálnej reprezentácie. In: Bianchi, G. (ed.): *Identita, zdravie a nová paradigma. Human Communication Studies*. Vol. 7. Bratislava: Veda, 41 – 55.
- MISTRÍK, J. (1985): *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- NEKULA, M. (2017): Marrismus. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/MARRISMUS> (cit. 25. 12. 2022)
- NEKVAPIL, J. (2017): Sociolingvistika. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/SOCIO-LINGVISTIKA> (cit. 30. 11. 2022).
- NEKVAPIL, J. – HOFFMANNOVÁ, J. – HAJIČOVÁ, E. (2017): Diskurz. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/DISKURZ> (cit. 8. 12. 2022).
- ONDREJOVIČ, S. (1995): Sociolingvistické aspekty jazykovedného výskumu na Slovensku. In: Ondrejovič, S. – Šimková, M. (eds.): *Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca I*. Bratislava: Veda, 9 – 13.
- PAULINY, E. (1946): *Dve kapitoly o spisovnom jazyku a nárečí*. Bratislava: B. Buocik.
- PETRUSEK, M. (1996a): Sociologie jako názorové soužití a střetávání. In: Petrusek, M. – Miltová, A. – Vodáková, A. (eds.): *Sociologické školy, směry, paradigmata*. Praha: Sociologické nakladatelství a Sociologický ústav AV ČR, 8 – 15.
- PETRUSEK, M. (1996b): Sociologie malých skupin. In: Petrusek, M. – Miltová, A. – Vodáková, A. (eds.): *Sociologické školy, směry, paradigmata*. Praha: Sociologické nakladatelství a Sociologický ústav AV ČR, 82 – 84.
- POPOVIČOVÁ SEDLÁČKOVÁ, Z. (2013): *Slang v mládežníckom diskurze*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- PRAVIDLÁ SLOVENSKÉHO PRAVOPISU (1991). Red. M. Považaj. 1. vyd. Bratislava: Veda. (2. dopln. a preprac. vyd. 1998.)
- PRŮCHA, J. (1973): *Sovětská psycholingvistika a některé její pedagogické aplikace*. Praha: Academia.
- SKALIČKA, V. (1975): Hranice sociolingvistiky. In: *Slovo a slovesnosť*, 36/2, 110 – 115.
- SLANČOVÁ, D. (1999): Potrebuje reflexia súčasnej slovenskej jazykovej situácie pojem register? In: Odaloš, P. (ed.): *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. I. diel*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 93 – 100.
- SLANČOVÁ, D. (2019): Lingvistický výskum vývinu reči slovensky hovoriacich detí: stručný prehľad a bibliografia. In: *Jazyk a kultúra*, 10/39 – 40, 105 – 130. Dostupné na: <http://www.ff.unipo.sk/jak/cislo39-40.html> (cit. 19. 12. 2022).
- SLANČOVÁ, D. – ZAJACOVÁ, S. (2007): Komunikačný register ako prostriedok verbálnej socializácie dieťaťa. In: Orgoňová, O. (ed.): *Jazyk a komunikácia v súvislostiach II*. Bratislava: Univerzita Komenského, 153 – 163.
- URBANČOK, M. (1967): Spisovný jazyk a slangy. In: Ružička, J. (ed.): *Kultúra spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 23 – 28.